TÜRK TARİH KURUMU

BELLETEN

Cilt : LVI Nisan 1992 Sayı : 215

Çeviriler :

İLK TÜRK BASIMEVİNİN KURULUŞUNDA İKİ KÜLTÜR ELÇİSİ: SAVARY DE BRÈVES İLE İBRAHİM MÜTEFERRİKA*

Yazan: GÉRALD DUVERDİER
Fransızcadan çeviren: TÜRKER ACAROĞLU

Fransa'nın 1592-1604 yılları arasındaki İstanbul Büyükelçisi, daha sonra 1608-1614 yılları arasındaki Papalık Büyükelçisi olan Savary de Brèves, Roma'da bulunduğu sırada, "Typographia Savariana" adını taşıyan ilk Fransız Doğu basımevini kurmuştu. Paris'e geri çağrılan Brèves, "Imprimerie des Langues orientales, arabique, *turquesque,* persique..." ("Arap, *Türk,* Fars... Doğu Dilleri Basımevi") adını verdiği basımevini oraya nakletti. 1615 yılında şu kitabı yayımladı: *Fransa Padişahı ile Âl-i Osman Padişahı mabeyninde münakid olan ahidnamedir ki zikrolunur/Articles du traicté faict en l'année 1604 entre Henri le Grand, roi de France et de Navarre, et le sultan Amat, empereur des Turcs, par l'entremise de François Savary, seigneur de Brèves, conseiller du roi en se Conseil d'Estat et Privè, lors Ambassadeur pour sa Majesté à la Porte dudit Empereur.* Daha önce Türkçeden, genellikle transkripsiyon olarak, bir şeyler basılmıştı, ama ilk kez olarak Avrupa'da Türkçe bir kitap basılıyordu. 1729 yılında, Paris'te ilk "Imprimerie turquesque" ("Türk basımevi")'nin ortaya çıkışından aşağı-yukarı yüzyıl sonra, İstanbul'da, ilk Türk basımevinin makinelerinden bir kitap çıkıyordu. Bu da, yalnız Osmanlı İmparatorluğunda değil, bütün İslam ülkelerinde de, Yahudilerin ve Hristiyanların elinde olmayan ilk basımeviydi. İlk Türk basımevi, dinsel kitapların basılması kesinlikle yasaklanmış olsa da, aynı zamanda ilk İslam basımeviydi; ilk İslami kitap 1803 yılında çıkacaktır. Bu basımevine, tıpkı Paris'teki gibi, "Arap, Türk, Fars... Doğu Dilleri Basımevi" denilebilirdi, çünkü bu üç dilde kitap basıyordu. Bu, İbrahim Müteferrika'nın işiydi. İster 1715 yılında Viyana'da Prens Eugène nezdinde, 1720-1735 yıllarında Tekirdağ'da Transilvanya "Kralı" Ferenc II. Rakoczi nezdinde olsun, ister daha başka görevler sırasında olsun, İbrahim Babıâli'nin bir elçisi (büyükelçisi) idi. O halde, Türk basımevini yaratan iki adamın ortak bir noktası var: elçi, büyükelçidir, bunlar, Ayrıca, yirmi iki

* "Bulletin du Bibliophile"den (3, Paris, 1987, pp. 322-359).

yılını Doğu'da geçirmiş olan Brèves,[1] ötekiler gibi, yalnızca bir Fransız soylusu değildi. Bir Macar dönmesi olan İbrahim de, öteki "müteferrika"lara benzemiyordu. Her ikisi de İslamlık ile Hristiyanlık arasındaki sınırlarda geçen görevleri dolayısıyla ad alan Brèves ile İbrahim, eğitim ve öğrenimleri bakımından, düşünceleri bir kıyıdan öbür kıyıya geçirenler olmak üzere yetiştirilmişlerdi. Demek oluyor ki, Türk basımevinin her iki kurucusu da diplomattır; biri Doğulu (orientaliste), öteki Batılı (occidentaliste) basımevci (matbaacı) olmuştur.

Savary de Brèves[1] İstanbul'daki elçiliğinden Doğu yazmaları, Roma'daki elçiliğinden de bir Doğu tipografyası (typographie orientale) getirdi. Bu harflerin Romalı kökenini, Roma'dan yazılan birçok mektup doğrular. Roma'daki Typographia Savariana'nın Papa nezdindeki bir büyükelçinin basımevi olduğu iyiden iyiye bellidir. 1613'te bir *Doctrina christiana,* 1614'te Arapça bir *Mezamir* gibi Hristiyani kitaplar basar. Kardinal Bellarmin tarafından hazırlanan *Doctrina christiana,* öz bir Roma doktrinidir, iki Maruni tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Gabriel Sionite ile Victor Scialac adlarını taşıyan bu iki adam, önsözlerinde, Brèves'in neden bir Arap basımevi kurduğunu açıklamaktadır. İstanbul'dan yola çıkarak yaptığı geziler sırasında, Yakın-Doğu'da Arapça konuşan Hristiyanların dinsel yoksulluğunu görüp anlamış, onlara "yanlış ve yanılgılardan arındırılmış" Arapça Hristiyani kitaplar sağlamak üzere Roma'da bir basımevi kurmuştur. O halde, Brèves'in iki yardımcısının Maruni oluşuna, *Doctrina christiana*'nın "Papa V. Paul'ün buyruğu ile" basılıp onun armasını taşımasına şaşmamak gerekir. Demek oluyor ki, Roma büyükelçisi Brèves, bize Doğulu (orientaliste) bir basımevci gibi görünür, ancak o Hristiyan, hattâ "dağların ötesinde" (Ultramontain) bir Doğulu (Doğucu)'dur, çünkü Roma'nın Hristiyanlık doktrinini Doğu Kiliselerinde yaymaktadır.

Brèves, Jacques-Auguste de Thou'nun bir Alman yeğeni (kuzini) ile evlenmişti.Paris'ten ona gönderdiği mektuplar, basma kitapların ne denli aldatıcı görünümler taşıdığını gösterir. "Mezamir" ile işe başlayalım(Resim 1). Basma 3.000 nüshadan Arapça metni içeren yalnızca birkaç yüz

[1] Bu ilk bölüm için, daha önceki yayınlarımıza göndermeler yapacağız: "Les Impressions orientales et le Liban". In: *Le Livre et le Liban jusqu'en 1900.* Sergi, Paris, Unesco, 18 Ocak - 4 Şubat 1982. Kitap, Camille Aboussouan'ın yönetiminde yayımlanmıştır. Paris, Unesco, Agecoop, 1982, pp. 157-189, 193-212, 218-254, 264-279. - *Lettres et visages du Liban et de l'Orient.* Sergi, Dijon, 1983. Dijon, Association Palimpseste, 1983, katalog pp. 47-137. - Compléments et corrections par Annie Berthier et Francis Richard dans *Vers l'Orient...* Sergi. Paris, Bibliothèque nationale, 1983 et par José Balagna, *L'Imprimerie arabe en Occident,* 16e, 17e et 18e siècles. Paris, Maisonneuve et Larose, 1984.

nüsha, Doğu Kiliselerine gönderilmiştir. Çoğu, okumayı kolaylaştırmak üzere, ünlüleştirilmiş (vocalisé) ve yanına Latince bir çeviri eklenmiş olan Arapça bir metinle basılmıştır. Bu kitap, Avrupa'daki Hristiyan doğubilimcilerin (orientalistes) kullanımına ayrılmıştı; bunlar İbrani dilinden sonra Arapça öğreniyorlardı, çünkü Kutsal kitabın Arapça bir çevirisi vardı. O halde, "Mezamir" aynı zamanda Hat (Yazı, Ecriture) öğrenecekler için bir kitap, bir dilbilgisi kitabıydı. 1632 yılında, Jean-Baptiste Duval adında, Arap dili ve yazını bilgini bir Fransız, Paris'te "Dictionarium latino-arabicum Davidis Regis" adlı bir kitap yayımlamıştı; bu, Latinceden Arapçaya çeviri için "Mezamirin"in bir diziniydi. Çağın en ünlü Arap dili ve yazını uzmanı Erpenius, "Mezamir"i bir Arapça kılavuzu (manuel) olarak salık verir. Hristiyan doğubilimcileri ilgilendiren şey, "Kuran" Arapçası değil de Kutsal kitap Arapçasıydı.

Doctrina christiana'ya geçelim. 500 ya da 600 nüshanın çoğu, Brèves tarafından ya da Papa V. Paul tarafından Doğu Kiliselerine gönderilmiştir. Ancak bunlardan bir takımı, bir Latince çeviriyle basılmıştı, ki bu, Bellarmin metni değil de Arapça metnin bir çevirisiydi. Çünkü bu, bir çeviri değil, Bellarmin kitabının Doğu Kiliselerine uyarlanmış bir yorumu (version) idi. O halde, Brèves, "Doğu Kiliselerini ayıran ayrımları daha iyi anlayabilirsin" diyerek, bundan bir nüshayı De Thou'ya gönderebilirdi. Böylece, Brèves, bu kitap özellikle Roma politikasına hizmet ettiği halde, Avrupa bilginlerine Doğu hristiyanlığını daha iyi anlama olanağını sağlıyordu. Ancak, burada da, Brèves'in mektupları, bizi küçük, ince ayrımları belirtmeye götürür. Brèves'in basıma verdiği ilk kitap "Mezamir" idi, "Enkizisyon yargıçlarının elinde" olduğu için basılamıyordu. O zaman, iki Maruni *Docktrina christiana*'yı çevirdi, Brèves de bunu bastı. Bundan sonra "Mezamir" kitabı için basma ruhsatı (imprimatur) aldılar. Bu izin kâğıdı şunu ispatlıyordu: "Mezamir"in Latinceden Arapçaya yapılan bu yorumunda (tefsir, version) Katolik Kilisesinde kullanılan Kutsal kitabın Latince yorumuna (Vulgate) ve İbrani ya da Yunan dillerindeki metne aykırı hiçbir şey yoktur". İmza: Kardinal Bellarmin. Çünkü Maruniler, 1580'de, Papalığa en bağlı Doğu hristiyanları olarak övülüp kutsanmışlardı (takdis). Pek eski değil, yakın zamanda, Papa'nın elçisi P. Eliano, Lübnan'ı dolaşıp Marunilerin elyazmalarını yakıyor, onların yerine Roma'da basılıp gelen din derslerini (catéchisme) koyuyordu. Maruni dua kitabına gelince, *Missale Chaldaïcum*'un basım işi daha 1594 yılında tamamlanmıştı. Ancak, daha sonra "Mezamir" gibi, o da Enkizisyon yargıçlarının elinde kalmıştı. O zaman Maruniler yeni koruyucuları Kardinal Du Perron'a başvurdular; o

da Maruni dinsel tören ve dualarının Roma ortodoksluğuna uygun olduğunu kabul ettirdi. Böylelikle, "Mezamir"in basımını sağlayan Brèves, Doğu Kiliselerine güvenmeyen kimi Romalı çevrelere karşı Marunilerin bir koruyucusu olarak da görünüyordu. Ve bizzat Brèves'e karşı da... Çünkü, Savary de Brèves'in amcası ve İstanbul büyükelçiliğindeki önceli (selefi) savary de Lancosme'un Roma'ya sığınmak zorunda kaldığını unutmamışlardı. İspanya ile Birlik ve Anlaşma yandaşı olan bu adam, henüz mezhebi terketmemiş olan bir Kral IV. Henri'nin yandaşları "Kalvin mezhebinden Fransız protestanlarınca" İstanbul'dan kovulmuştu. Bu tertibin elebaşısı da Savary de Brèves olmuştu. *Doctrina christiana,* her şeyden önce, "Mezamir"in yayımını, bir de Savary de Brèves'in Doğucu (orientaliste) projesinin gerçekleşmesini engellemesin diye "tahsis ve tayin" edilmişti.

Roma'daki iki basım, Brèves için, "ilk denemeler"den başka bir şey değildi. Scialac ile Sionite'i hizmetine almışsa, bu, Kandinal Bellarmin'in *Hristiyan doktrini*'ni çevirsinler diye değil de bir Arapça-Latince sözlük hazırlasınlar diye, amacı Arap harflerini oydurup (kazıtıp) döktürmek olduğundan, Arapça bir sözlük bastırsın diyedir. Typographia savariana'nın varoluş nedeni, bir Arapça-Latince-İtalyanca sözlüğün yayımıydı; tamamlandığında, 300 yaprak tutuyordu. Kral XIII. Louis'nin kardeşi Gaston d'Orléans'nın lalası (eğitimcisi) olmak üzere Fransa'ya çağrılan Brèves, en sonunda, "yüce niyet"ini gerçekleştirebilmek olanağına kavuşuyordu; bu niyet, yalnızca bir Arapça sözlük bastırmakla sınırlı değildi. Paris'e döner dönmez, "Arap, (Fars) ve Türk dillerini aramızda (Fransızlar arasında) alışılmış diller durumuna getirmek... büyük arzusunu" iletmek üzere De Thou'ya koştu. "Yanımda bir Türk var, ki tanırsınız, adı geçen üç dili bilir, bunları şaşılacak kerte iyi yazar... Lübnan Dağında yaşayan, dolayısıyla ana dilleriyle birlikte Arapça bilenlerden hristiyan iki Maruniyi de yanımda getirdim... Bununla, adı geçen dilleri öğrenebilecek çok sayıda gencin gideceği bir kolej açabilirim. Adı geçen dillerin oluşturduğu harflerle kitaplar bastırmak aracını burada öğrendiğimden beri hizmet etmek olanağını da buldum... Böylece, bu üç ulusla ilgili bütün bilimlerin iletişimini (communication) elde bulunduracağız".

Typographia Medicea'dan esinlenen bu proje, çok-dilli bir Kutsal kitap peşinde koşan militan bir hristiyan Doğubilim'in (orientalisme) yanıbaşında, bir Guillaume Postel'in insancıl Doğubilim'inin (orientalisme humaniste) de yaşamakta olduğunu gösterdi. Guillaume Postel gibi, Brèves de İstanbul'dan yazmalar getirdi. O çağ için şaşırtıcı bir koleksiyon: 110 Arapça, Türkçe, Farsça elyazması... Ancak, bir tek Süryani yazması, bir

tek hristiyan Arap yazması yoktu. Bunlar, "Doğu dilleri: Arapça, Türkçe, Farsça Basımevi"nin yayımlamak zorunda olduğu yazmalardı. Bunlar, Arapça "Mezamir" gibi, özgün metinlerine çevirileri de eklenirse, alıcı bulabilirdi. Gabriel Sionite, Collège Royal'e şahane bir okutman (lecteur) olarak geliyordu, ama Arapça öğretmekten çok, "Arapçadan dilimize (Fransızcaya) çevirileri sürdürmek için". Bir kral beratı, "adı geçen dillerden (Arapça, Türkçe, Kaldece) Latinceye yaptığı çevirilerin orada basılabilmesine elverişli ve kullanışlı" bir yapı (logement) sağlamasını öğütlüyordu. Bir Doğu koleji projesinin çok pahalıya çıkacağı düşünülmüştü, ama Kardinal Du Perron, böyle olsa bile, Sionite'e Collège Royal'de bir kürsü sağlamıştı. Öteki iki iş arkadaşına gelince, Brèves bunlardan her biri için bir çevirmen beratı (brevet d'interprète) elde edebilmişti. 1618 yılında Jean Hesronite ile Gabriel Sionite'in "Grammatica arabica Maronitarum" adlı kitabı yayımlanıyordu; bunu izleyecek iki-dilli yayımların gelecekteki okurlarını hazırlıyordu. Ancak, bu ilk Arapça kitaptan önce, 1615 yılında, "Doğu Dilleri Basımevi"nin baskı makinelerinden ilk kitap çıkmış bulunuyordu. Bu, Türkçe bir kitaptı, dünyada bu dilde basılan ilk kitap...

Fransa Padişahı ile Âl-i Osman Padişahı mabeyninde münakid olan ahidnamedir ki zikrolunur/ Articles du traicté faict en l'année 1604 entre Henri le Grand, roi de France et de Navarre, et le sultan Amat, empereur des Turcs[2] Brèves için mükemmel bir kartvizit (carte de visite) idi; mademki bu antlaşma (ahidname, muahede, traité) kendisinin anımsattığı gibi, "Brèves senyoru François Savary'nin aracılığı ile" (par l'entremise de François Savary seigneur de Brèves) yapılmıştı (Resim 2 ve 3). Kendini ve sahibi bulunduğu "Doğu Dilleri Basımevi"ni tanıtmanın en iyi, en güzel biçimi! Amaç, Kapitülasyonların bu yenilenme işinde kendisinin bir müzakereci, bir aracı olduğunu, Fransa için yeni yeni avantajlar elde edebildiğini anımsatmak değil miydi? Basılmış ilk Türkçe kitap, İstanbul'daki diplomatik etkinliğinin başlıca sonucunu anımsatan bir büyükelçinin yapıtıdır. Siyasal bir artdüşünceyle birlikte... Çünkü, bir Türk-Fransız İttifakı yandaşı olduğunu *Discours sur l'alliance qu'a le roy avec le Grand Seigneur et de l'utilité qu'elle apporte à la chrestienté/Kralın Padişahla ittifakı ve bunun hristiyanlığa getireceği yarar üzerine söylev*'iyle ispatlamış olan Brèves, İspanyol evlenmelerinden sonra ölçülü bir dille anımsatıyor, ki İspanya ile barışma, geleneksel ve

[2] Acaroğlu, Türker. "Dünyada basılan ilk Türkçe kitap". *Belleten*'de, *Türk Tarih Kurumu,* cilt 50, 1986, ss. 507-530, metin dışında *Fransa Padişahı ile Âl-i Osman Padişahı mabeyninde münakid olan ahid-namedir ki zikrolunur*'un (Articles du traicté...) röprodüksiyonu ile birlikte.

yükümlülüklerine bağlı (sadık) bir müttefiki unutturmamalıdır. Bu kitap aynı zamanda ticari bir operasyondur, çünkü satışı sağlanmıştır. Fransızlarla Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler pek sıktır; Marsilya, Languedoc ve Lyon'un Doğu İskeleleriyle ticareti canlıdır. Oysa bu kitap Fransız tüccarlara, bir de Kutsal Toprak (Kudüs) hacılarına verilen (bağışlanan) güvenceleri tanıtır. Fransızca metin bunları tanıtırsa, karşısındaki Türkçe metin de- herhangi bir aksilik halinde - anımsatır. Aslında maddeler bizim Arap rakamlarıyla numaralanmış olup bu da gerektiğinde, maddeyi okuyanın sultanın buyruğuna karşı gelemeyeceği umularak, kurtarıcı Türkçe maddeyi kolayca bulmak olanağını sağlar.

Bu kitabın satışı[3] o denli sağlama bağlanmıştır, ki yalnızca bir "pasaport" hizmeti görmekle kalmaz, bir dil kılavuzu işi de görür. Böyle bir deyiş, şaşırtıcı olabilir. Ama, iki-dilli "Mezamir"in, Arapça, Kutsal kitap Arapçası öğrenmek isteyen doğu bilimciler için bir el kitabı (kılavuz) olması da şaşırtıcı değil midir? O çağda Arapça öğrenmek isteyenlerin çoğu Tanrıbilimci, birazı da hekim idi. Aynı biçimde, Türkçe öğrenmek isteyenler de diplomat, geniş anlamda, elçinin çevirmeni (tercüman) idi. Gereksinme duydukları Türkçe, diplomatik Türkçeydi. İlk Türkçe-Fransızca sözlüğü ele alalım. Bu, André Du Ryer'in kitabıdır, ki 1630 yılında, Brèves'in harfleri sayesinde yayımlanan Türkçe gramerinin ardından çıkacaktır. *Dictionarium Turcico-Latinum,* ilk yazımında, okuma metinleri olarak, karşısında çevirisi bulunan "Mezamir"i kapsıyordu. Bu, Arapça "Mezamir"in yöntemini yeniden ele almaktı; o denli, ki Du Ryer'in Arapçasıyla karşılaştırmayı sağlamak üzere, Arapça ilk yedi "Mezamir"i de - karşısındaki çevirileriyle birlikte-veriyordu. Ancak, bu sözlüğün, Bakan (Chancelier) Séguier'nin sağlayacağı olanaklarla basıma hazır, kesin yazımında, dil örneği olarak artık "Mezamir" bulunmamaktadır. Bunların yerine, büyükelçi Marcheville'in 1632 yılında Sultanın huzurunda söylediği Fransızca söylev ile Du Ryer'in Türkçe çevirisi konulmuştur. Du Ryer Kapitülasyonların yenilenmesi görüşmelerinde bulunmadığı için, diplomatik Türkçeye örnek olarak söylediği söylevi seçmişti[4].

[3] Kitabın ticari başarısı, 1625 yılında Paris'te Philippe Gaultier tarafından Fransızca metninin yeniden basılmasıyla ispatlanmıştır (Bibliothèque nationale, Lg6-67-A). Kitabı sık sık isteyen "Fransız ve yabancı, yüksek rütbeli papazlar, senatörler, tüccarlar ve başka kişiler"e Gaultier'nin bir seslenişi vardır. Bu kapitülasyon "Hiçbir Fransızın bilmezlikten gelemeyeceği bir şeydir, çünkü Türkiye ile alış-veriş bu krallığa büyük bir yarar sağlar, bunu herkes hisseder".

[4] Bibliothèque nationale, Département des manuscrits orientaux, Turc 464 (ilkel çeviri), Turc 465 (basıma hazır elyazması).

Şimdi, Du Ryer'in 1630'da basılan grameri üzerinden tam yüz yıl geçtikten sonra, Fransızca yayımlanan ikinci Türkçe grameri ele alalım. Bu kez İstanbul'da, İbrahim Müteferrika tarafından yayımlanıyor. P. Holderman'ın bu grameri, 1730 yılındaki basımında değil de 1726 yılındaki ilk yazımında (version) dil örneği olarak 1673 tarihli Edirne Kapitülasyonlarını verir. XIX. yy.da da, T.X. Bianchi'nin *Le Nouveau guide de la conversation en français et en turc / Türkçe-Fransızca konuşma (için) yeni kılavuz* adlı kitabının 1852'de çıkan ikinci basımının sonunda, Kapitülasyonların Türkçe ve Fransızca olarak tam koleksiyonu bulunur. Dünyada ilk Türkçe kitabı yayımlarken, Brèves, bize yalnızca İstanbul'daki büyükelçilik geçmişini anımsatmakla kalmaz, kitabını İstanbul'a ve (Doğu) İskelelerine gelecek olan ardıllarına saklar (destiner).

1618, "yüce girişim"in son yılı olmuştur. Marie de Médicis'nin vefakâr dostu Brèves, Luynes tarafından, Gaston d'Orléens'ın lalalığı görevinden uzaklaştırılır. Basımevinin bulunduğu, Sionite'in oturduğu Collège des Lombards, yerlerini geri alır. Bunun gibi tarihsel bir olay, Marie de Médicis'nin gözdesi Concini'nin 1617'de öldürülmesi ile Brèves'in büyük Doğu projesi son buluyordu. Gerçekte, onun başarısızlığı, İbrahim'inki denli rastlantısal olmadı. Girişimini sürdürmek üzere, Jacques-Auguste de Thou'yu, biraz da Du Perron'u yanında buldu; bir "Ecole des Langues orientales" (Doğu Dilleri Okulu) açmaya gereken mali desteği, Krallık iktidarı ondan esirgedi. Ancak, başarısızlığının belli-başlı nedeni, tıpkı İbrahim için olduğu gibi, epey kalabalık bir okur kitlesinin yokluğu idi. 1619'da piyasaya sürülen "Mezamir"i senetle satılıyordu. Bu, pek az satıldığını gösterir. Brèves, De Thou'nun ölçülü olma öğütlerini dinlediği için kutlanmaya değer. Çünkü bundan 6.000 nüsha bastırmak istiyordu. Ancak, bir başka neden daha var.

Neden Brèves'e bir kültür tercümanı (drogman culturel) denilmiştir? Bu, "drogman" sözcüğünün Türkçe "tercüman" sözcüğünden geldiği için değil, eskiden Osmanlı İmparatorluğunda resmi çevirmenleri (dilmaç, interprète) gösterdiği için de değildir. Çünkü, karşı karşıya duran iki dünya arasındaki çevirmenleri gösteren bu sözcük, kozmopolit bir çevreyi anımsatıyordu. "Traduttore traditore" (Traducteur traître, Hain çevirmen) dilde kuşkuyu sınırlamıyordu. Doğu uluslarının bilimlerini nakletmek üzere "Doğu dillerini bizim aramızda alışılmış hale getirmek" isteyen Brèves, kuşkulu biri oldu. Brèves, Doğu dilleri bilgisiyle ünlüydü. Az zaman önce, 1596 yılında, Palma Cayet; Arapça, Ermenice, Süryanice için bir gramer kitabı olan *Paradigmata*'yı yayımladığında, bu Krallık okutmanı, Doğu dil-

lerini öğrenmek üzere Şeytanla bir anlaşma yapmakla ciddi olarak suçlanmış, Fransa'ya Faust öyküsünü soktu, denilebilmişti. Daha sonra, Papa katındaki büyükelçilik de, Brèves'in Doğu'da (Osmanlı İmparatorluğunda) yirmi iki yıl geçirmiş olduğunu unutturamamıştı. Kimilerinin gözünde o da, tıpkı Guillaume Postel gibi, kuşkulu biriydi. Çok-dilli ve kozmopolit biri olan G. Postel de, "Türklerin Cumhuriyeti"nde ilgi çekici bir uygarlık görüyordu. Brèves'le ilgili bütün bu hoşnutsuzluk dedikodularını bize getiren de Tallement des Réaux'dur: "İstanbul'da o denli uzun zaman kaldı, ki tümüyle müslüman (tout mahométan) olmuştu". "Bu M. de Brèves, söylendiğine göre, Papa'ya hristiyanların padişahı (grand Turc des chrestiens) demiştir. Ölürken, son nefesinde: "Allah!" diye bağırmıştır; tıpkı onun gibi Atamız'a (Nostre Seigneur) inanan Türk Gedouin (Gedouin le Turc) yanında olmadan, asla itirafta bulunmadı; oysa Türk Gedouin ona politik yönden bunu yapması gerektiğini söyledi". Gedoyn denilen bu adam, Brèves'den daha fazla Türk değildi, ama Doğu'da (Osmanlı İmparatorluğunda) uzun süre kalması ona bu lâkabı sağlamıştı. Brèves tarafından Gaston d'Orléans'ın evine soylu bir kişi olarak yerleştirilen bu adamın naklettiğine göre, o "biraz itikatsız olduğu sanılan" biriydi, biz buna bugün özgür düşünceli biri, diyoruz.

Ya André Du Ryer'e ne demeli? Bir Türkçe grameri bastırmak için yalnız Brèves'in harflerini kullanmakla kalmamış, "Kuran"ı da çevirmişti, ne büyük bir başarı! Şunu da anımsatalım, ki 1722 yılında hâlâ daha, Boulainvilliers kontunun bir Müslüman olarak öldüğü gürültüsü koparılıyordu. Nedeni: *Vie de Mahomet* (Muhammed'in yaşamı) adlı bir kitap yazmıştı!

Concini ile Marie de Médicis'nin düşmeleri, Brèves'in kamuoyundaki düşme nedenini ve Tallement des Réaux'nun yankı uyandıran gürültülerini açığa kavuşturabilir. Pek yakın bir zamanda Paris'te İtalyanlara karşı görülen bir tepki, Doğululara karşı bir tepkiyi de ardından sürüklüyordu. Marie de Médicis ile işe başlayalım: Fransa'ya getirttiği bir Türk, üç Türk kadını ve Brèves'in İstanbul'dan getirdiği Levanten bir kadından oluşan bir Doğu nakış atelyesini Louvre sarayında kurmuştu. Türkiye'den geldiği söylenen gergef, kanaviçe işlemeleri, yorgancılık, halıcılık, kilimcilik gibi Türk zevklerini çevreye yayıyordu. Hizmetinde genç Türk kadınları bulundurmak alışkanlığı, Floransa'daki çocukluğuna dek çıkıyordu. Kraliçe olunca, Brèves'den kendisine nakış işlemeyi bilen genç Türk kadınları göndermesini bir çok kez istemişti.

Ya Brèves'in kendisinin iş arkadaşı kimdi? Bir Türk. Livourne ya da Malta zindanlarından kaçmış bir tutsak değil, Brèves'in ülkesine döndüğünü görmekten çekindiği bir adam. Çünkü o bir yeni dönme değil, Roma'da varlığı güçlüce değerlendirilecek bir yük de değildi. O bir müslüman Türktü; Brèves, sorunun "onun dinini değiştirmesini söylemek" olmadığını da önceden bildiriyordu. Roma'da "çok hristiyan" (très chrétien) kralın büyükelçisi olan soylu kişi, Fransa'da İtalyan etkisinin görüldüğü görkemli bir şato yaptırmadan önce, "Papaların ve ünlü kişilerin çok sayıda tablolarını" yaptırıyordu. Osmanlı İmparatorluğuna karşı bir Haçlılar seferinin planlayıcısı olan bu kişi, evinde bir Türkü barındırıyor, onu Fransa'ya götürebilmek için de ona bir "tercüman beratı" (brevet d'interprète) sağlıyordu. Bu Türkün değer ve erdemlerinin pek belli olduğunu üsteliyordu. Konuştuğu diller: Arapça, Türkçe, Farsça, Almanca, Macarca, "Hırvatça" (l'esclavon), Latince, Fransızca ve İtalyanca. Ayrıca "Türkçe, Arapça, Farsça, Latince ve çok iyi Almanca yazar; bütün öteki dilleri de okur." Brèves'in bir Türke bu saygı ve hayranlığı,"Turcica"lar okumaya alışmış bir dönemde anlaşılmaz bir şey gibi görünebilir. O halde Brèves'e, tıpkı Godoyn gibi, kolayca Türk Brèves (Brèves le Turc) denilebilir.

Ancak, buna karşı, Jacques Auguste de Thou gibi bir adam hayran olmuş, hayrette kalmıştır. De Thou'nun bir mektubuna De Brèves şu karşılığı verir: "Bana yazdığınız şey bir gerçektir. Bir adamın o yaşta bildiğini yapabilmesi çok güzel, olağanüstü bir şeydir". Türkün bu yeni görüntüsünün (image) Kral Kitaplığının (Bibliothèque du Roi) büyük üstadına eski bir İstanbul büyükelçisince verilmiş olması, bir rastlantı değildir. Geleneksel görüntünün değişimi daha Guillaume Postel, Pierre Belon ve André Thevet ile başlamıştı; bunların ortak noktası, 1547-1554 yılları arasında İstanbul'da büyükelçi olan Aramon'a eşlik etmeleridir. Brèves'in İstanbul'dan getirdiği yüz on Doğu elyazması, yalnızca Richelieu'nün hırsını uyandırmakla kalmıyor, İstanbul'daki Büyükelçilikten başlayarak elyazmalarının dizgeli bir araştırmasının başlangıcını da oluşturuyordu. Fransa'daki Türk dili öğretimine gelince, bu büyükelçilikten sonra başlamıştır. Hattâ Hieronymus Megiser'inkinden (1612) önce basılmış ilk Türkçe grameri, "Türk dilinin en geçerli sözcüklerinin bir ders kitabı"dır (eski Fransızcayla: "Istruction des motz de la langue turquesque les plus comuns").Bu "Grammatique ou Introduction Turkesque", Guillaume Postel'in *Des Histoires orientales* (Doğu öyküleri) yeni başlığıyla yayımladığı *De la République des Turcs* (Türklerin Cumhuriyeti üzerine) adlı kitabının

üçüncü basımına bir bölüm olarak eklenmiştir. Bu kitap, La Forest (1535) ve d'Aramon adlı iki büyükelçiyle birlikte yapılmış iki gezinin ürünüdür[5]. Du Ryer'in grameri Kahire'deki bir konsolosun yapıtı olsa da Brèves'in harfleriyle basılmıştır. Bundan sonraki iki gramere gelince, bunların her ikisi de İstanbul'da basılmıştır: ilki 1730 yılında İbrahim Müteferrika tarafından basılmışsa da bunun iki yüz nüshası, o zamanki büyükelçi Marki de Villeneuve tarafından satın alınmıştır; 1790 tarihli ikincisi ise, Viguier tarafından yazılıp Choiseul-Gouffier tarafından İstanbul'daki "Fransa Sarayı" (Palais de France) denilen Fransız Büyükelçiliğinde basılmıştır. O halde, Brèves'in doğubilimciliği (orientalisme) yalnızca onun büyükelçi oluşuna bağlanamaz, İstanbul büyükelçiliğinin doğubilimin oluşumunda ne rol oynadığını da gösterir.

Brèves'in yanında bulduğumuz, daha sonra Paris'te Fransız doğubilimcilerinin (Kraliyet Arapça okutmanının kardeşi, dinleyici Hubert vb.) yakınında gördüğümüz bu Türkün bir Macarlı oluşu hiç de bir rastlantı değildir. Çünkü adını biliyoruz: Budin'li (şimdiki Budapeşte'li) Hüseyin (Husain de Bude, Oussin de Boudes). "Hristiyanlığın bir mezarlığı" ("cimetière de la chrétienté") olan Macaristan, bir Budin'li Hüseyin ile, Doğubilimin olduğu denli, Batıbilimin de bir potasıydı. Rakoczi'nin Haçlı seferi askerleri, Kuruc'lar, seferlerini Türklere karşı değil de, onlarla birlikte Avusturya'ya ve onun Cizvitlerine karşı yöneltiyorlardı. O halde, İbrahim adını almış ve Müteferrika olmuş bir başka Macar'ın İstanbul'da bir basımevi kurmuş olmasından sonra, Baron de Tott'un Türk topçuluğunu yenileştirip çağdaşlaştırmış olmasında şaşılacak bir nokta yoktur.

İki elçiliğin ardından İstanbul'da bir basımevi kurulmuştur. Bunlara, basımevi kurucuları olan İbrahim Müteferrika ile Said Ağa[6] katılmıştır. Said Ağa, 1720-1721 yıllarında Paris'e gönderilen babası Yirmisekiz Mehmed Efendi'ye eşlik ediyordu. Reformcu sadrazam (Nevşehirli Damat) İbrahim Paşa "uygarlık ve eğitim araçlarının derin bir incelemesinin yapılmasını ve (Türkiye'de) uygulanabilecekler üzerine bir rapor hazırlanmasını" istemişti. Büyükelçilik kâtibi Said Ağa, Kral Kitaplığını (Bibliothèque du Roi, şimdiki Bibliothèque Nationale) ziyareti sırasında, kitaplık

[5] Drimba, Vladimir. "Elementele de gramaticà turcà ale lui Guillaume Postel, 1575". In: *Studii si cercetari linguistice*, vol. 18, 1967, pp. 325-339.

[6] Toplu bir bakış ve iyi bir kaynakça için bak: Gdoura, Wahid. *Le Début de l'imprimerie arabe à Istanbul et en Syrie, évolution de l'environnement culturel, 1706-1787.* Tunus, Institut supérieur de Documentation, 1985. (Publications de l'Institut supérieur de Documentation:8.)

müdürü papaz Bignon ile karşılaşmıştı. Krallık Basımevini (Imprimerie Royale, bugünkü Imprimerie Nationale) de ziyaret etmiş ve Saint-Simon'un tanıklığıyla "dönüşte, İstanbul'da bir basımevi ve bir kitaplık kurmak niyetinde olduğunu" söylemişti[7]. Sultanın gerçek bir "sefaret" göndermesi, otuz yıl önce Büyük Petro'nun Batıya bir gezi düzenlemesi denli olağanüstü bir yenilikti. Paris "sefaret"i, Büyük Petro'nunkilere benzer reformları getirmek için yapılmış bir bilgi edinme (information) gezisiydi. İbrahim Müteferrika bunlardan bir örnek vermiştir.

Bununla birlikte, İstanbul'da bir basımevi kurmak projesi, Said Ağa'nın Paris'te bir süre oturmasından önceye rastlar. Bu, başka bir "sefaret"in, İbrahim'in 1715'te Viyana'da Prens Eugène'in katına yaptığı elçilik gezisinin bir sonucudur. İbrahim'in düzenlediği görüşmeler, 1718'de İbrahim Paşa'nın iktidara gelişiyle, ona İstanbul'da bir harita basımevi (imprimerie cartographique) açmak iznini verdi. İstanbul'da hakkedilip basılan, muhafaza edilen ilk harita, 1719/1720 tarihli olup ilk basılan kitaptan on yıl öncesine rastlar. Viyana'da bulunan bir başkası, "müşkülâta rağmen, Sadrazamın emriyle İstanbul'da 1724/1725 senesinde basılmış" oldu. İstanbul basımevinin müdürü olan İbrahim Müteferrika, Viyana'dan bakır getirterek, harita basmayı sürdürdü; kimi kitaplarını haritalarla süsledi (illustrer)[8]. Basımevinin başyapıtı, 1735'te basılan Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma*'sı olacaktır(Resim 4). Bu *Cihanın aynası,* Avrupalı coğrafyacıların ileri sürdüklerini yeniden ele alan bir coğrafi bilgiler ansiklopedisiydi. Ancak, bu kitaba özellikle değer ve saygı kazandıran şey, içindeki haritalar oldu. İbrahim, en büyük özenle bunları çizdi, hakketti, boyadı. "Türk haritaları kitabı... Türk basımevinden çıkan en meraklı, en ilginç kitaptır"[9]. Çoğu, Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan memleketleri, komşu ülkelerle olan sınırları açıkça gösterip çizer. O halde, bunlar, Karadeniz ve Marmara denizi yönünden tehdit edilen (menacées) bölgeleri gösteren ilk bağımsız haritaları tamamlamaktadır. İstanbul basımevinin kökeninde, bir diplomat için iyi haritalara sahip olmanın önemi vardır. 1732 yılında, İbrahim *Nizam il-ümem* (Du gouvernement des nations) adlı kitabında, reformcu

[7] Mehmed Efendi. *Le Paradis des infidèles.* Relation de Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, ambassadeur ottoman en France sous le Régence. Trad. de l'Ottoman par Julien-Claude Galland. Introd., notes, textes annexes par Gilles Veinstein. Paris, Fr. Maspero, 1981. (La Découverte:40.), pp. 217, 226.

[8] Heinz, Wilhelm. "Die Kultur der Tulpenzeit des Osmanischen Reiches". In: *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,* vol. 61, 1967, pp. 62-116.

[9] Bibliothèque nationale, Département des manuscrits, N.A.F. 6834, Charles Peysonnel au marquis de Caumont, f. 49.

düşüncelerini ortaya koyar. Bu elkitabının ikinci bölümü, yönetmek (sevk ve idare etmek) için coğrafyanın önemini göstermeye ayrılmıştır, tümüyle. Bu da, haritaların çiziminin, *Cihan-nüma*'nın basımının kuramsal bir ispatıdır. Diplomatların sınırları tanıması, askerlerin kara ve deniz yollarını bilmesi kesinlikle gereklidir. Sultanın memurları için de yönettikleri yerleri, memleketleri bilip tanımak bir o kadar önemli ve gereklidir. İstanbul basımevi, jeo-politik bir girişimdir[10].

İstanbul basımevi, Osmanlı İmparatorluğunun çağdaşlaşmasının, Batılılaşmasının başladığını gösterir, Tanzimat reformlarının büyük evresini önceden haber verir. İbrahim ülkeye yeni teknikler, bir basımevi ya da bir pusula (ki bu konuda bir yayını vardır) getirmekle kalmadı. Aynı zamanda, 1730 devriminin ertesi günü, *Nizam il-ümem* adlı yapıtında reform önerilerini de açıkladı. Avrupa tehdit ve tehlikesi karşısında, Avrupa yayılımcılığının nedenlerini, silahlarının askeri üstünlüğünü araştırıyordu. Batılı bir basımevci (matbaacı) olan İbrahim, 1729-1742 yılları arasında on yedi yapıt basıp yayımladı; bunlar basımevinin Türklere sağladığı yararlara uygundu. İmparatorluğun ilk Türk basımevini kurmak iznini (ruhsat) dilemek üzere, 1726'da İbrahim Paşa'ya sunduğu bir muhtırada (mémoire) bunları böylece ortaya koymuştu[11]. Bu ilerici ve Batılı karakteri övmek konusunda ortak bir anlaşma (consensus) vardır (Resim 5).

Ancak, yayınları incelendiğinde, 1726 tarihli muhtırası dikkatle yeniden okunduğunda, İbrahim'in basımevi bize reformcu olmaktan çok daha fazla tutucu (muhafazakâr, conservatrice) görünür. Sultan Ahmet III'ün fermanında, basımevi "temsilî yazı sanatı" (art représentatif de l'écriture) olarak nitelendiriliyor, sonuçta bu yeni bir yazı türünden başka bir şey değildir, deniliyordu. Bu ferman yazıya bir övgüdür: "Yazı, çeşitli çağlarda gelmiş-geçmiş olayları derleyip tarihin kollarını oluşturmanın tek aracıdır, bunun türlü kopyaları gelecek kuşaklara iletilebilir". Yazı, "tarihsel olayların bellekte saklanmasını" sağlayan "İmparatorlukların tarihsel Yıllığı"dır. Bu yönergeye (directive) uygun olarak, İbrahim Müteferrika'nın on yedi yayınından on biri, Osmanlı İmparatorluğu ve onun karşısındaki Timur, Mısır Memlûkları, İran Safavileri gibi rakip ve düşmanları üzerine

[10] Basımevinin kuruluşundan sonra hâkkedilen Türk haritaları için bak: Toderini, Abbé Giambattista. *De la Littérature des Turcs*. Paris, Poinçot, 1789, t. 3, pp. 129-134.

[11] Aşağıda kimi parçaları zikredilecek olan Muhtıra'nın zamanında yapılmış Fransızca bir çevirisi, şu kitapta bulunur: Omont, Henri. "Documents sur l'imprimerie à Constantinople au 18e siècle". In: *Revue des bibliothèques*, t. 5, 1895, pp. 185-200, 228-236. Muhtıra metni 193-200. sayfalar arasında bulunmaktadır.

tarihlerden (chroniques) oluşur.Tümur'un gaddarlıklarından başka bir anı kalmamıştır. Afganlar, göçebelerce tahttan indirilen şah-en-şah (şahların şahı) gururunu zillete uğratmışlardır. Hâlâ daha yerinde duran tek güç Osmanlı yüceliğidir; Doğudaki rakip ve düşmanları ortadan kalkmış, Batıdakilerse Bosna'da yenilgiye uğramıştır. 1742 yılında, Avusturya ile yapılan son savaşın tarihini yayımlarken, İbrahim, basımevini kutsal savaşın hizmetine veriyordu; bu da basımevinin bir müslüman Devlete olan yararını göstermek üzere ileri sürülebilecek kanıtlardan birini oluşturuyordu. "Malûmdur, ki Peygamberin dinini icra eden muhtelif devletlerde ehl-i imanın düşmanlarına karşı muharebe etmek meşru bir işgaldir, ki onların esas kanununa girer. Onların gayret, hamiyet ve cesaretleri medih ve sitayişe sezadır; ancak, Avrupa milletleri gibi, askerlik sanatında müthiş olduğu kadar tecrübeli düşmanlar var mıdır? Bununla birlikte, İmparatorlarımızın onlarla savaşırken zaferin hangi derecesine eriştiğini, bunlardan elde ettiği büyük üstünlüklerle (avantages) nasıl bir üne kavuştuğunu bilmeyen kimse yoktur. Bunlar öyle harikulâde hâdiselerdir ki, gelecek nesillere nakledilmek üzere, onların saltanat tarihine tevdi edilmişlerdir. Çeşitli tarihlerde yüce hükümdarlarının yaptıklarını, muhafaza için matbaaya teslim ederek okuyabildiklerinde, gerçekten inanarak hissedeceklerine sevinçle hükmolunur". Basımevi Türkiye'nin batılılaşmasında bir savaşım aracı olarak görünüyordu. Bu yüzden sultan, müftü, ulema "Şeriata tümüyle uygundur" diye ilân ettiler.

Basımevinin "temsilî bir hat (yazı) sanatı" olduğu kabul edilir edilmez, yaşama hakkı da el yazısına bağlılık (sadakat) üzerine konuldu. "Satır satır, kelime kelime, taklidin en doğru şekliyle, el yazısının harflerini taklit ediyordu". Avrupa'da basılan Arapça kitapları örnek tutarak bu yargıya varmamak gerekir. Bunlar için - adları anılan üç kitap Médicis'lerin basımıdır-"aralarında iyi yazıyla kötü yazıyı ayırt edebilecek hiç kimse bulunamaz". Avrupalılar, "Afrika Müslümanlarının kullandığı yazıya çok benzeyen harflerden kötü bir seçme" yapmışlardır. Ancak, "becerikli bir usta elinden çıkmış örnek harfler döktürülür, bunlar elyazması mükemmelliğine erişirse", müslümanlar bu kitapları satın alır. Şimdi İbrahim onları aşmak, onların önüne geçmek istemektedir; "matbaa harflerine olabildiğince en iyi biçimler kolayca verilebilir". Sonuçta, matbaacı, daha hızlı çalışan, daha yapışkan bir mürekkeple daha ucuza mal olan, müstensih hatası yapmayan, kitap istinsah eden bir kimsedir. Büyük yapıtları çoğaltmayı önerir. Bütün İmparatorlukta dememek için, bu başkentte (İstanbul'da) onları yeniden yazmayı kabul edebilecek bir tek müstensih bulu-

namasın, diye kitapların sayısını çoğaltmak ister. İbrahim'in basımevine müstensihlerin karşı çıkışından çok söz edilmiştir. En azından şu söylenebilir: İbrahim ile Sultan Ahmed III, onları gözetmemişler, kollamamışlardır.

Müstensihler kültürel bir çöküşün sorumlularıdır, yalnızca basımevi "kitap kıtlığını önleyebilir". İbrahim'in basımevi, kültür mirasının eksilme bilincinin ele geçirilmesidir. Sultan Ahmed III, bunca kitabı yakıp yok eden yangınlardan söz eder. Kendi saltanat döneminde 35 yangın İstanbul'u yakıp yıkmıştır. İbrahim'in basımevi, tehlikeye düşmüş bir mirası korumak üzere kurulmuş yedi genel kitaplıkla çağdaştır. Bütün İmparatorlukta "matbaanın yardımıyla... yavaş yavaş her şehirde umumi kütüphaneler kurulacak, tahsili seven (çalışkan) insanlar buralara müracaat edecektir". Basımevi, bir batılılaşma reformundan çok, Frenklerce tehdit edilen İslam yazınını bir koruma aracıdır. Gerileme, çökme (décadence) Endülüs'ün (al-Andalus) yitirilmesiyle başlamıştır. "Frenkler, Afrika Emevilerinin İspanya'daki mal varlıklarına sahip olduklarından Arapların bütün faydalı fenler ve güzel sanatlar nevilerinde vücuda getirdikleri sayısız eserlerin de sahibi olmuşlardır. Bu eserlerden mahrum kalan ve rekabeti devam ettirmek üzere maddi imkânları bulunmayan hakiki müminler, ilimleri inceleme ve araştırmayı ihmal etmişlerdir. Bunları vücuda getirmiş olan müellifler de ihmalkâr davranmışlardır. Vaktiyle o kadar bilgili ve aydın olan bizimki gibi bir ümmet, bu yüzden ne acılar çekmiştir!" Gırnata (Granada) Sultanlığının düşmesinden (sukut) sonra, "bu kavmin âlimleri tarafından vücuda getirilmiş olan bunca mükemmel eser, galiplerin ganimeti olmuştur". İstanbul'un fethinden sonra, eski çağların (antiquité) yitik haznelerine Avrupalılar sahip çıkmış ya da Saray'ın kitaplığına gömülmüştür (enfouir). Ancak, Gırnata'nın düşmesiyle müslümanlar da kendi eski çağlarının yitik haznelerine sahip çıkıyorlar ya da bunları Escorial kitaplığına koyuyorlardı. Atlantik kıyısında bir liman olan Fas'ın Larache (El-Arraich) kentinin İspanyol mahallesinin düşmesinden sonra, Fas Sultanı, 1690-1691 yıllarında Kral II. Charles'a bir elçi göndermişti. Söz konusu olan görüşme, 500 İspanyol tutsağının bir o kadar müslüman tutsağıyla değişiminin yanısıra, Escorial'deki 5.000 Arap yazmasına karşılık bir 500 tutsağın daha değişimini sağlamak için yapılmıştı [12].

[12] Lewis, Bernard. *Comment l'Islam a découvert l'Europe.* Paris, la Découverte, 1984, pp. 111-112. Bu temel yapıt, aynı zamanda çok meraklı, pek ilgi çekicidir; İbrahim Müteferrika'nın genel bir gelişim içindeki yerini belirler.

Endülüs'ün düşmesi kültürel bir uzvun kesilmesiyse, İstanbul'da sefaretlerin yerleşmesi de bir kan kaybına neden oldu; Lale Devrinin Türkleri de bunun bilincine vardı. Avrupalılar Yunan ya da hristiyan Arap el yazmaları satın aldıkça, bunun önemi azdı. Ama, bunlar kitle halinde İslam elyazmaları satın almaya geldikleri andan başlayarak, ulusal etki ve saygınlık (prestige) için bir gücün başka bir gücü geçmesiyle, müslümanlar elyazmalarının yoğunluğunu azaltmaya koyuldular. İbrahim Paşa ünlü tarihçi Ayni'nin (1360-1451) Cihan tarihini çevirtmek istediğinde, bir Edirne camisinde korunan bir tek nüshası bulunabilmişti. Villeneuve, bu elyazmalarının gitgide ortadan yok oluşunu doğrular: "Bu ülkede bunların her gün daha azaldığını gözlemledim" [13]. Bu durum karşısında, Sultan Ahmed III bunların dışarıya satılmasını yasakladı [14]. Basımevinin kuruluşu, o vakitten beri bu fermanın bir tamamlayıcısı olarak görünmektedir. Aslında, Şeyh-ül-İslam'ın fetvası, basımevini "az masrafla kitap nüshalarını çoğaltmaya" yarar bir sanat olarak övmektedir. Vankulu'nun Arapça-Türkçe sözlüğü olan İbrahim'in ilk bastığı kitabı tasvip ve takdir eden fermanda, bu konu çok daha açık-seçik bir biçimde belirtilmiştir: "Allah müelliften ve böyle bir hazineyi meydana çıkaran bu faydalı sanatı icat edenden lûtuf ve inayetini esirgemesin." [15]

İbrahim, basımevini Batı bilimlerini tanıtmak için kurmamış, İslam'ın büyük adamlarına "dehalarının ürünler vermekte olduğunu basımevi eliyle yeniden göstermek" için kurmuştur. O halde, söz konusu olan bir Batılılaşma değil, İslam kültürünün bir yeniden doğuşudur (Renaissance). "Bütün dinler... müesseselerin ve kanunların temelini oluşturur". Yazı icat olmuşsa, bu, "kavimlerin hafızasından kanunların silinmesine ve müesseselerinde değişikliğe uğramasına" engel olmak içindir. Yasa koyucular yalnızca dini "bütün hatalardan ve her türlü değişiklikten" korumakla kalmamışlar, "daha çok her türlü gevşeklik ve tembelliğin önüne geçmek" istemişlerdir. "Hükümdarlarımız... kavimleri eğitip öğretmek, onları aydınlatmak, nizam ve intizam içinde tutmak için ilimleri himaye eder." Basımevinin basıp çoğaltacağı yapıtlar bunlardır. Sözlükler basarak da bir kültürel Yeniden-doğuşu kolaylaştıracaktır. Osmanlı müstensihin hataları, kuşkusuz, kendi savsaklaması yüzünden olmuştur, ama "daha çok bu eserlerin terkibine giren çeşitli lisanların aşinalığına ehliyetsizlikten ileri

[13] Bibliothèque nationale, Département des manuscrits, Fr. 7185, Villeneuve à Maurepas, (1732), ff. 94-95.

[14] Heinz, *op. cit.*, p. 74.

[15] Omont'dan, *op. cit.*, pp. 192-193.

gelmiştir". Bu programa uygun olarak, İbrahim, yayınlarına 1729'da Vankulu'nun Arapça-Türkçe sözlüğü ile başlayıp 1742'de bir Farsça-Türkçe sözlükle son verir.

Avrupa'da İbrahim'in basımevinin kuruluşu, coşku uyandırdı. "Bu haber, Doğu'da, özellikle Saray'da bulunan kitaplar için beklentiler yarattı; hiçbiri basılmamış elyazmalarının birçoğu, belki de Polybe, Trogue-Pompée, Sicilyalı Diodore, Tite-Live, Tacitus vb. gibi ancak bir bölümünü bilip tanıdığımız yazarların bütün eserleri basılabilecekti"[16]. Beklenen şey, "Yunanca ve Latince yapıtları basacak bir basımevi" idi. Avrupalılar için İbrahim'in basımevinin ne büyük bir düş kırıklığı yarattığı anlaşıldı. Ancak, bunun uyandırdığı ilk kuruntu, gözden kaybolmadı; önsel (a priori) olarak bu basımevine bir Batılı reform gözüyle bakıldı. İki yüzyıl sonra, Latin abecesinin kabulü de sefaretlerde buna benzer düş kırıklıklarına neden oldu[17]. Çünkü bu yapılan yenilik, Türk milliyetçiliğinin en gözalıcı gösterilerinden biri olmaktan çok, pekâlâ Batılı bir devrim olabilirdi. İki yüzyıl önce basımevinin bir Osmanlı Yeniden-doğuşuna neden olduğu gibi, Latin abecesi de bir Türk Yeniden-doğuşuna hizmet edebilirdi. Kaynaklara dönüş; bilgi ve irfanını (savoir) özümlemek ve böylece korkunç bir hale gelen gücünü kazanmak için Batıya açılan bir pencereyi tamamlamak üzere az şey değildi. İbrahim'in basımevi, daha sonra Atatürk'ün abecesi gibi, bir Batılılaşmaya meydan verebilirdi, ama bu görüntü, kuramsal metinlerle yayımlanan kitapları bilmemek, tanımamak olurdu.

İbrahim'in bastığı on yedi kitaptan birisi Fransızcadır: *Grammaire turque ou Méthode courte et facile pour apprendre la lanque turque, avec un recueil des noms, des verbes, et des manières de parler les plus nécessaires à sçavoir, avec plusieurs dialogues familliers* (Şekil 6). O halde, bu, Meninski'nin 1680'de Viyana'da yayımladığı gibi, bilgin işi bir dilbilgisi (gramer) değildir, aslında ondan esinlenmiştir. Türkçeyi "az zamanda" öğretmek, daha doğrusu çabucak konuşturmak zorunda olduğundan, Arap harfli sözcüklerin çeviriyazılarını (transcriptions) dizgelice kullanır. Aslında, açık-seçik oluşu yüzünden, büyük bir başarı kazandı; XIX. yy. başlarında bile, daha sonra yayımlanan Viguier ve Comidas'ınkiler gibi başka gramerlere yeğ tutu-

[16] Omont'dan, *op. cit.*, p. 186.

[17] Bacqué-Grammont, Jean-Louis. "L'Ambassade de France en Turquie et l'adoption du nouvel alphabet en 1928". In: *La Turquie et la France à l'époque d'Atatürk*, Paris, Association pour le développement des études turques, 1981, pp. 229-256. (Collection Turcica:1).

luyordu[18]. Bu, bir çevirmen (tercüman, drogman) grameridir. Yazar adı anılmadan yayımlanmıştır. Gerçekten, bir kitap başlığına bir Cizvitin (Jesuite) geleneksel A(d) M(ajorem) D(ei) G(loriam) unvanıyla birlikte adının konulması zordu. Aslında, Peder Jean-Baptiste Holderman buna rıza göstermemişti; basım işinin bitmesinden on beş gün önce, 13 Kasım 1730 tarihinde öldü. Gramerini 1726 yılında Collège de Louis-le Grand'da yetişen Dil Oğlanları için yazmıştı: "Grammaire turque à l'usage des enfants de lanque, élevés dans le Collège de Louis-le-Grand"[19]. Dil Oğlanları Koleji'nin tarihi 1669'a dek çıkıyordu. Oğlanlar Paris'teki bu Cizvit Kolejinde Doğu dillerini öğreniyorlar; okulu bitirince, içlerinen on ikisi, seçtikleri dillerde yetkin birer uzman olmak üzere İstanbul'a gönderiliyordu. Capucin rahiplerinin bakım ve gözetimine bırakılan bu Oğlanlar, Marquis de Villeneuve'ün dediği gibi, "Büyükelçinin gözleri önünde" bulunuyordu. O halde, bu gramer, Dil Oğlanları için, geleceğin çevirmenleri (tercümanları) için, Louis-le-Grand Kolejinde Türkçe okutan bir profesör tarafından yazılmış bir gramerdi.

İstanbul'da Peder Holderman gramerini Jean-Raymond Delaria ile birlikte yeniden gözden geçirdi, değiştirdi, düzeltti. Fransa Büyükelçiliği baştercümanının bu işbirliği, Büyükelçi Marquis de Villeneuve'ün ta başından beri bu girişime ilgisini gösterir. Kuşkusuz, Brèves'in tersine, Villeneuve Türkçe bilmiyor, konuşmuyordu, ama çevirmenlere, Dil Oğlanlarına, tercümanlara birinci derecede önem veriyordu. XV. Louis ve XVI. Louis dönemlerinde bakanlık yapmış olan Maurepas katında onlardan yana yaptığı sayısız girişim, şu kanıya dayanır: "Kendi deneme ve görgüme dayanarak biliyorum: iyi tercümanlar olması esastır, buna da ancak büyükelçilerin Dil Oğlanlarının eğitimine ilgi göstermesiyle varılabilir". Ayrıca Maurepas bunların eğitimini artık büyükelçilikteki Capucin rahip-

[18] Villeneuve 1731 yılında, gereksinmeler için derhal satın alınan iki yüz nüshanın çokluğunu doğrular: "Sanıyorum ki, az zamanda bu kitap çok aranacaktır; inanıyorum ki, bu ülkede kurulan basımevi ayakta duracak, sürüp gidecektir" (Fr. 7184, p. 64). Amédée Jaubert'in *Eléments de la grammaire turke* (Paris, Firmin Didot, 1833) adlı kitabında doğruladığına göre, gramerin 1.000 nüshası çoktan tükenmişti. "Holderman yönteminin kolaylığı bunun başarısını sağladı; bu kitabın hemen hemen bütün nüshaları Doğu'da yayılmıştır; az bulunur olduğu için, genellikle, yeniden basımı istenmektedir. Comidas ile Viguier gramerlerinin durumu aynı değildir (Önsöz, p. 6)." Kitap Rusçaya da çevrildi. *Turetskaya grammatika.* Akademii Nauk basımevi, 1776 (Bibliothèque de l'Ecole des langues orientales'de bulunan nüsha). Bu kez çevireni belli, R. Gablitza olan yeni bir çeviri, 1777'de Moskova Üniversitesi basımevinde basıldı: Rafikov, A.Kh. *Oçerki istorii knigopeçataniya v Turtsii.* Leningrad, Nauka, 1973, p. 123.

[19] Bibliothèque nationale, Département des manuscrits orientaux, Turc 207.

lerinin değil de Cizvit papazlarının eline vermeyi düşündüğünde, Villeneuve, bu önleme karşı çıkar, çünkü "Cizvitlerin yanına verilecek Dil Oğlanları, bugünkü gibi, artık büyükelçinin gözleri önünde bulunmayacaktı". Çoktandır övüp durduğu onların Türkçe "hoca"sı [hoca, aslında Türkçe olarak kullanılmıştır] için bir ücret artırması elde etmiştir: "Dil Oğlanlarına Türkçe öğretirken daha kolay anlaşabilme amacıyla Fransızca öğrenmeye koyuldu. Fransızca hocası St. Louis Koleji ders nazırıdır, ona Türkçe dersleri veren de kendisidir. Her şey yolunda gidiyor". Villeneuve'ün dikkat ve ilgisi, kendi deyimiyle, "gözleri önündeki" Dil Oğlanlarıyla sınırlı kalmıyor, uzak kademelerdeki tercümanlara dek yayılıyordu. "Grammaire turque"ten epey bir miktar edinmeyi düşündü, çünkü "bu gramer Dil Oğlanları için olduğu gibi, tercümanlar için de çok yararlı olacaktı". Bütün konsolosluklardaki tercümanların da Meninski'nin 1680'de Viyana'da yayımladığı Türkçe-Farsça-Arapça-Latince sözlükten birer tane edinmelerini istedi.Maurepas bunu ona Sayda, Halep ve Kahire için onayladı. O, buna Trablusgarp'ı da ekledi. O halde, "Grammaire turque" işinde Delaria'nın eli bulunmasının ardında Marquis de Villeneuve ile çevirmenlerin eğitim-öğretim ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi için harcadığı çabalar vardır[20].

Hiç kuşku yok, Villeneuve, Savary de Brèves gibi, İstanbul'dan bir Doğu yazmaları koleksiyonu getirmedi. Ama, Kral Kitaplığına (Bibliothèque du Roi) bazı yazmaların girmesi için ne büyük bir çaba harcadı! El-yazmaları satın almak üzere gönderilen Rahip Sevin ile Etienne Fourmont, Villeneuve'ün kendilerine sağladığı yardımdan daha etkilisini bulamazlardı. İstanbul'dan gidişlerinden sonra da gitgide zorlaşan bu araştırma işini, yorulmak bilmeksizin, sürdürdü: "Bu konuda kendilerini uyarmak üzere, konsoloslarımıza asla yazı yazmadım"[21].

Villeneuve'ün aynı zamanda bir kültür elçisi olduğunu kanıtlayan son bir görünüş kalıyor. 1731'de Maurepas'a şunları yazar: "Kesin bir şey var: bu tercümanları Doğu dillerini öğrenmeye zorlamanın en iyi yolu, başkaca işleri olmadığı zamanlarda, onlara Türkçe ve Arapça yazmaları çevirtmektir. Dil Oğlanları için de bunu düşünüp uygulamaya koydum. Siz bu

[20] Bibliothéque nationale, Département des manuscrits. Villeneuve à Maurepas: Fr. 7182, pp. 292-293. Fr. 7184, pp. 68-70. (hoca:) Fr. 7188, f. 96. Fr. 7189, ff. 77-78, 84, 141. (tercümanlar:) Fr. 7183, pp. 978-979. (Meninski:) Fr. 7187, f. 93, 111-112, 222. Fr. 7188, f. 28,97.

[21] Omont, Henri. *Missions archéologiques françaises en Orient aux 17e et 18e siècles.* Documents publiés par Henri Omont. Paris, Impr. nationale, 1902, 2 cilt. Ve Fr. 7184, f. 64.

çevirilerden S[ieur] Latine benzeri ikisini görmüştünüz. Gelecek ay bunlardan S[ieur] Fiennes benzeri biri tamamlanacak, ötekilerin hepsi bunların çizgisini izleyecek, herkes kendi yetki ve yeteneğini [gösterecektir]". Bu da Bibliothèque Nationale'deki Dil Oğlanları Fonu'nun kaynağını oluşturacaktır. "Bu delikanlıların zihnine şunu soktum: ancak birkaç yapıt vücuda getirenleri maaş derece ve kademelerine yerleştirebilirim, ancak bununla tercümanlık görevini yerine getirmeye yetenekli olduklarını anlayabilirim. Bu düşüncenin onlara bir yarışma isteği verme, onları daha çok uğraşa götürme konusunda çok yararlı olacağı bana söylendi". Dil Oğlanları "kendilerini çeviri işine vermeyi sürdürüyorlar. Bundan şunu anlıyorum: bu alışkanlık, onların Türkçeyi öğrenmesinde son derece yardımcı olmaktadır". Sonuçta, 1734 yılında, rekabet uyandırmak amacıyla, çeviri başına on kuruş dolayında bir ödül (ihsan) verilmesini önerdi. Bu telkini Maurepas yerine getirdi, ama Villeneuve birçok kez, yararlananların sayısını artırmak üzere, yeniden işe karıştı; kendisini harcanan çabaların en iyi hakemi sanıyordu[22].

Gerçi Arapça yazmaları tercümanlara çevirtmek düşüncesi Paris'ten gelmişti, ama bunun gerçekleşmesi için Villeneuve elinden geldiği ölçüde iyi davrandı. Tercümanlara her zaman şunu anımsatıyordu: memurlukta ilerlemeleri, Doğu dillerindeki mükemmelleşme uygulamasına bağlıdır; yeteneklerini ispatlayacak en iyi kanıt, bir yazmanın çevirisini göndermektir. Ama iyi bilinen bir şey varsa, onların başkaca işler ve görevlerle çok fazla yüklü olduklarıdır. Villeneuve, 1733'te Peder Romain'in telkinini yeniden ele aldı: "Kral Kitaplığında bulunan elyazmaları" arasından çevrilebilecekleri seçip tercümanlara vermek... "Bu kitapların kimi nüshaları orada bulunabilir, bunlar tercümanlara dağıtılıp çevirmeleri istenmeli. Uzun süreden beri Kral Kitaplığında duran en ilginç yazmaların çevirilerine ancak bu yolla yavaş yavaş ulaşılabilir". Paris tarafından desteklenen Villeneuve, bütün çabasını bu tasarının gerçekleşmesine verdi. 1735'te bir Arapça yazmanın bir tercüman tarafından yapılmış ilk çevirisini gönderebiliyordu[23].

Şimdi burada Savary de Brèves'in bir "yüce karar"ını (haut dessein), yani Türk, Arap ve Fars "bu üç ulusa ait bütün bilimlerin iletişimi"ni (communication) yeniden ele almak durumundayız. Ancak, bu da Guignes tarafından "yeniden bulunan" Savary de Brèves'in Arap harfleriyle

[22] Fr. 7184, pp. 25-26. Fr. 7183, p. 982. Fr. 7185, ff. 218-219. (ödüller:) Fr. 7187, ff. 101-102, 221-222. Fr. 7188, f. 27, 96. Fr. 7189, f. 15, 77 vb.

[23] Fr. 7186, ff. 236-239. Fr. 7187, ff. 102-103, 132. Fr. 7188, ff. 67-68.

1787 yılından başlayarak Kral Basımevinde yayımlanan *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi, lus au Comité établi par Sa Majesté dans l'Académie royale des Inscriptions et Belles-Lettres* (Yazıtlar ve Yazınlar Krali Akademisinde Majesteleri tarafından kurulan Komitece okunan, Kral Kitaplığındaki elyazmalarının kısa tanıtma yazıları ve özetleri) adlı yapıtın ilânı olacaktır. Gerçekte, 1785 yılında Kral XVI. Louis bir komite kurmuştu; bunun "amacı, bilim dillerini ve tarihsel anıtları canlandırmak, Fransa'nın sahip olup bilmediği varsıllıkları ortaya çıkarmak, bunları kullanmayı ona göstermek, Kral Kitaplığının büyük ve değerli elyazmaları koleksiyonunun tarihe ve yazına verebileceği şeyden tüm Avrupa'yı yararlandırmak"tır. Söz konusu olan şey, elyazmalarını kendi özgün dilleriyle- ister tam metin, ister özetler halinde - yayımlarken, bunlara bir de çeviri eklenmesiydi. XIX. yy.daki Doğu araştırmalarının gelişimine çok büyük katkısı olan bu girişim, Savary de Brèves ile Villeneuve'ün çabaları sonucudur.

Fransa Büyükelçiliğinin Villeneuve dönemindeki bu etkinliğinde, biz gene İbrahim Müteferrika'nın 1738-39 yıllarındaki eylemini (action) buluruz. Marquis de Caumont, Charles Peyssonnel'den Türk yazını (edebiyatı) üzerine bir muhtıra (mémoire) hazırlamasını istemiştir. Peyssonnel, İbrahim'i istenilen bilgileri kendisine verecek en elverişli adam olarak görüyor, "bu bakımdan kendisiyle bir dostluk kuruyor"du. İlkin Reis Efendi'ye gönderilmiş, o da hocası Hüseyin Efendi'yi bir muhtıra hazırlamaya memur etmişti. Reis Efendi, bunun 1739 Ekiminde kendisine teslimini önceden uygun görmüştü. Julien Galland bunun çevirisini yaptı. Peyssonnel, şunu öngörmüştü: "Çeviri elime geçince, İbrahim Efendi'den bir şerh (haşiye, tenkit) yazmasını da isteyecektim. Çünkü, her şey çokluk sorguya çekilmeye hazır olmağa bağlıdır, başkasının aklından kafa ürünleri vücuda getirilir, ilk kanaviçe bezi üstüne varsıl süslemeler (nakışlar) yapılabilir". Ancak daha şimdiden ondan "Türklerin yazını üstüne kendi yolunda kimi muhtıralar" istemişti. "Bu konuda çalışmayı, kâğıtları arasında bununla ilgili şeyleri araştırmayı bana vaat etti". Sonucun ne olduğunu bize bildirecek olan Peyssonnel mektuplaşmasının arkası eksiktir. Bununla birlikte, İbrahim Müteferrika'nın basılmamış bir metni elimizde bulunmaktadır. Müslüman aydınların yetişmesi ve aşama düzeni (hiérarchie) üzerine olan bu metin, İbrahim'in kendisiyle sık sık görüşen Avrupalılara verdiği bilgilerin doğruluğu, tamlığı, açıklığı üstüne bir fikir vermektedir[24].

[24] N.A.F. 6834, f. 81, 97, 99, 103-104, 106, 120, 132. Aydınların yetiştirilmesi üzerine İbrahim'in notu, ff.81-82 arasında bulunur. Muhtıra'nın yer numarası: Suppl. Turc 196. Yalnızca ilk bölümün yazı başlıkları çevrilmiştir "M. Barouth'dan zorla alabildiklerim" (26.IX.1741 tarihli ilişik mektup).

Delaria'nın *Grammaire turque*'ün yazı ve yayın düzenine (rédaction) katılışı, İbrahim Paşa'nın çevresindeki Türk aydınlarıyla ilişkileri sağlama bağlamıştı. Elçiliğin baştercümanı Jean-Raymond Delaria, "sadrâzamın yanında üç sefere katılmış, o burada işlerin siniri, gücüdür". "Bu tercüman sadrâzamca pek tanınmıştı, çünkü De Bonnac (Villeneuve'den önceki büyükelçi) hep onunla iş görürdü"[25]. Villeneuve'ün 1728 yılındaki kabul töreninde, "sadrâzam Laria'ya bir mendil vererek: "İşte tanıdık bir adam" deyip elini omzuna koydu"[26]. O halde, İbrahim Paşa'nın sık sık gördüğü bir adam, bir Cizvit ile Türk aydınları arasında bir aracılık yapabilirdi. Demek oluyor ki, "en becerikli ustalara, özellikle bilgin İbrahim Efendi'ye danışıp onlarla görüştükten sonra" Peder Holderman, gramer kitabını yeniden gözden geçirmiş, değiştirmiş, düzeltmiştir. Şimdi artık İbrahim Müteferrika gramer kitabının yalnızca basımcısı değildir, onun yeniden gözden geçirilişine de katılmıştır. Ancak, özellikle öğrendiğimize göre, bu kitabın basımını öneren de kendisidir.

Marquis de Villeneuve'ün yazışmaları, gerçekten, *Grammaire turque*'ün basımıyla ilgili durumları, varılan noktayı açığa kavuşturur. 1729 yılında Villeneuve Peder Holderman'ın sunduğu bir muhtırayı Paris'e gönderir. Bunda, İbrahim'in "Türk ve Fransız dillerinde bir gramer ile bir sözlüğün basılması" önerisi de vardır. Sonunda Villeneuve ile İbrahim arasında bir kontrat imzalanır: "Onunla S[ieu]r Sevin'in gözleri önünde bir pazarlık yaptım. Bununla o bana 500 kuruş karşılığında bu gramer kitabından iki yüz nüsha vermeyi kabul ediyordu. Demek, bir nüsha iki buçuk kuruşa geliyordu. Paris ve İstanbul'daki Dil Oğlanlarının kullanması için, bir de yıpranmışların yerine konulması için en az bu kadar kitabın gerekli olduğunu düşündüm". 6 Ocak 1731 tarihinde, Villeneuve Paris'e bir "sandık" gönderiyordu: "Bu sandığın içinde, kâğıt tabakaları halinde, Türk dilinin ilkelerini öğrenmek için gramer ya da yöntem'den (grammaire ou méthode) yüz nüsha bulunuyordu. Bunun basımı hemen hemen bitmiş, Peder Holderman'ın ölümü [13 Kasım 1730] sırasında, S[ieu]r Paul Eremia'nın

[25] N.A.F. 6834; f. 99: "Bu tercüman, De Bonnac'ın akrabası ve öğrencisidir. De Bonnac bana ondan övgüyle söz etti". Bu Fransız tercümanların önemini ortaya çıkaran ustaca yazılmış yeni bir muhtıradan öğrendiğimize göre, Delaria Mas d'Azil'de doğmuş, 1716-1719 yılları arasında Dil Oğlanı olduktan sonra, büyükelçilik tercümanı, daha sonra baştercümanı olmuş, 1743 yılında vebadan ölmüştür: Dominique Seraphin, *Drogmans français dans l'Empire ottoman, 1669-1789*, Paris VII, UER de géographie, d'histoire et sciences de la société, juin 1986. Öğretici olduğu denli umut verici olan bir çalışmayı bana ilettiği için yazarına teşekkür ederim.

[26] N.A.F. 2099, p. 72.

özenleriyle, tamamlanmıştı. Bu Cizvitin kitabı Kardinal de Fleury'ye armağan etme niyeti bulunduğundan, ben de bu fikre uyarak Armağan yazısına yazar adı (nom d'auteur) koydurmadım (Şekil 7). Basımevi yöneticisine, bana vereceği iki yüz nüshaya karşılık olarak 500 kuruş ödedim. Bunlardan yirmisini bu ülkede yapıldığı tarzda ciltletip ötekilerin yanına koydum. Geri kalan seksenini de daha sıradan bir biçimde ciltletip kançılaryaya koydurdum. Dil Oğlanlarının kullanması için gereksinme duyulduğunda, dikkate alınacaktır" [27].

Bu gramer kitabının basımı pek hızlı oldu. Basım işi, Paris'ten onay gelinceye dek, Mart ayından önce başlayamadı. Kasım ayı sonunda artık tamamlanmıştı [28]. İbrahim'in basmalarının bütün tirajını biliyoruz: genel olarak beş yüz nüsha. Peder Holderman, gramerini bin nüsha olarak bastırdı [29]. Bunun baskı hızından anlaşıldığına göre, Paris'ten harf gelmesi beklenmemiştir. Önsözde Peder Holderman, Fransız harflerinin kusursuz olmamasından dolayı İbrahim'in özür dilediğini belirtir: "İlk kez harf kalıpları (matrices des caractères) ve döküm işleri yaptırmak zorunda kalmak, bunun için de Fransızca bilmeyen personel kullanmak"tan ötürü bağışlanmasını istiyordu. 2 Mart günü, Villeneuve İbrahim'e Fransa'nın projesini desteklemeye hazır olduğunu bildiriyor, 10 Mayıs günü de İbrahim Türk gramerinin basımına hemen başlıyordu. Demek oluyor ki, 2 Martla 10 Mayıs tarihleri arasında İbrahim harf kalıplarını çizdirmiş, kestirmiş, gerekli harfleri döktürmüştür [30]. Villeneuve'ün bir deneme atımı (un coup d'essai) dediği şey, daha çok, bir beceri oyunu (un tour de force) olacaktı. Gramer kitabının ardından, bir Türkçe-Fransızca sözlüğün basılması gerekiyordu. Peder Holderman'ın ölümüyle bu proje bir sonuca varamadı. Villeneuve, tam beş yıl, 1730-1735 yılları arasında bununla uğraştı. Sorun, bir basımevi bulmak değildi; çünkü İbrahim, her zaman basmaya hazırdı. Mali bir sorun da yoktu; çünkü İbrahim, isteklerini Fransız harfleri talebiyle sınırlandırıyor, Villeneuve de böyle bir girişim için İbrahim'e bir ba-

[27] N.A.F. 7182, pp. 358-359. N.A.F. 7183, ff. 789-790 (10 Mayıs 1730). N.A.F. 7184, ff. 213-214. Bu nüshalardan ciltli biri, Bibliothèque nationale'de bulunmaktadır: Rés. p. X 468. Sorbonne Üniversitesi kitaplığı nüshası (LPo 116 in 8°), Recollets'nin Paris Manastırından gelir, Clapeyron'un bağışıdır, quaestor regis in provincia Lugdunensi. Bu da İstanbul'da ciltlenmiştir. Bibliothèque nationale'deki nüsha gibi, bunun da kapağı *ebrû*'ludur (papier turc). Kardinal de Fleury'ye armağan yazısı yoktur.

[28] N.A.F. 7183, p. 641, 978-979. Fr. 7184, ff. 213-214.

[29] Omont, Henri. "Nouveaux documents sur l'imprimerie à Constantinople au 18e siècle". In: *Revue des bibliothèques*, t. 36, 1926, pp. 1-10; p.7'de.

[30] N.A.F. 7183, ff. 641, 789-790.

ğış (ihsan) ayarlamayı olağan buluyordu: "O denli ki, başka yabancı elçilerle aynı konudan söz etmek isteseydi, onların ona elverişli şeyler sunacaklarını biliyordum"[31].

Gerçek sorun, bir Türkçe-Fransızca sözlük bulmaktı. 1732 yılına değin Villeneuve, Ermiş Fransesko'nun dilenci tarikatından papaz ve Dil Oğlanları ders nazırı Peder Romain'in sözlüğünün aradığı yapıt olacağını umut ediyordu. Peder Romain, bu sözlüğe on iki yılını vermemiş miydi? Ancak 1732'de, *Dictionnaire françois, italien, latin, grec vulgaire, turc, arabe et persan* adını taşıyan bu sözlüğün bir cüzü Paris'te en sonunda incelenebildiğinde, Villeneuve, Peder Romain'e sözlüğünün asla basılamayacağını nezaketle söylemekten başka bir şey yapamadı[32]. François Barout'nun İstanbul'a gelişiyle, Villeneuve, gerekli adamı bulduğunu sanmıştı. Halep'te doğmuş olan Barout Paris'teki Louis-le-Grand Lisesinde Türkçe öğretmeniydi, bir Türk grameri hazırlamıştı, 1726'da Holderman'ın Türk gramerine onay veren de kendisiydi. Paris'te aynı zamanda Kral Kitaplığının tercüman-ataşesiydi. Bu sıfatla, 1721'de Yirmisekiz Mehmed Çelebi ile buluşmuş, geniş bilgileri yüzünden ondan övgü almıştı. Ayrıca, 1733 yılında, Barout, üzerinde çalıştığı Türkçe-Fransızca sözlüğün basımı için bir öneride bulunduğunda, Villeneuve coşkuya kapılarak, İbrahim'in gereksinme duyduğu Fransız harfleri Paris'ten azıcık gönderilmiş olsa da, İstanbul'da basılmış sözlüğü şimdiden görür gibi oluyordu. Ama Barout, denetim yapılabilmesi için, sözlükten bir örneği teslimde gecikiyordu. 1735'te gönderilen örnek doyurucu, gönül kandırıcı bulunmadı. Villeneuve de, Barout'nun projesini yaptığı sözlüğün bundan böyle söz konusu olamayacağı

[31] N.A.F. 7184, ff. 65-66, 338-339.

[32] Fr. 7184 (1731), ff. 72-74, 293, 339. Fr. 7185 (1732), f. 207. N.A.F. 7186, f. 264. 1731 tarihli *Leipziger Zeitungen*'in bildirdiğine göre, Peder Romain bu sözlükten bir örneği İstanbul basımevinde bastırmıştır; harf hakkâklarının iyi olmadığı görülebilmektedir. (Halle a.s., Archiv der Franckeschen Stiftungen, K 7 Bl. 23). İlk yaprak tümüyle basılmıştır. Langlès'de bu örneğin bir nüshası vardı: "Dictionnaire français, italien, grec vulgaire, latin, turk, arabe et persan, Fransızca sözcüklerin ve bunların daha büyük bir anlayışa uygun örneklerinin açıklaması ile o denli varsıllaştırılmıştır ki, Türkçe tümcelerin büyük bir bölümü, bu dilin en ünlü yazarlarından alınmıştır: amaç, ister Arapça, ister Türkçe, isterse Farsça olsun, sözcüklerin anlamını, gücünü, kullanılmasını kolayca tanıtmaktır; İstanbul'da Collège des Capucins'de, Yunanistan misyonerleri danışmanı, Fransa Dil Oğlanları ders nazırı Peder Romain'in özenleriyle ve yönetiminde hazırlanmıştır. A Constantinople (İstanbul'da), de l'imprimerie de la Porte Othomane (Osmanlı Sarayı basımevinden),1730". In-folio. Yunanca sözcükler, harf bulunamadığından, elle yerine konulmuştur. (Seid Moustapha. *Diatribe sur l'état actuel de l'art militaire, du génie et des sciences à Constantinople...* Özgün basımına göre yay. L. Langlès. Paris, Ferra, 1810, pp. 9-10).

sonucuna vardı[33]. Herhangi bir Türkçe-Fransızca sözlük basımının da artık söz konusu edilemeyeceği anlaşılıyordu. Fırsat kaçmıştı: çünkü 1735'te Rakoczi ölmüş, az sonra da İbrahim, Avusturya'ya karşı Türklerin yanında savaşan Kuruc'lara bağlantı (irtibat) memuru olarak eşlik ediyordu. Son kitabı, 1734 yılında basılmıştı.

Grammaire turque'ün basımı sırasında Villeneuve, "İbrahim Efendi'nin Türkçe-Fransızca bir gramerle bir sözlüğün basımı konusunda bana yaptığı öneri"yi bildirmişken, Peder Holderman ise, "bundan sonra bir Fransızca-Türkçe sözlük basılacaktır" diye haber vermişti. Gerçekten, Peder Holderman ile İbrahim tarafından ortaklaşa hazırlanan, birbirini tamamlayıcı nitelikte iki proje vardı. "İki sözlüğün basılması için Fransa Sarayından buyruk bekliyorduk. Bunlardan biri Fransızca, öteki Türkçe ile başlayacaktır. Biz buna Latince ile Arapçayı da ekleyeceğiz"[34]. O halde, iki kültürün yerel ve bilimsel dillerinin bir sözlüğü için bir Türk-Fransız girişimi söz konusuydu; İbrahim'in ardında İbrahim Paşa, Peder Holderman'ın ardında da Villeneuve vardı. 1739'da barış geri gelince, İbrahim projeyi yeniden ele aldı, ama, Peder Holderman'ın kaybı yüzünden, Fransızcadan yoksun olarak... "İbrahim Efendi'nin basımevi, kendisinin işten ayrılması ve başkaca işleri dolayısıyla, askıya alınmıştı. Az zaman sonra, bir Arapça-Türkçe-Latince sözlüğe başlanacaktır. Bu, Türkçe ve Arapça konusunda, bilgin bir efendinin yapıtı olacak, Latinceyi İbrahim Efendi ekleyecektir. Bu yapıt, son derece övülmektedir"[35]. 1743 yılında bir "mission"a gönderilen İbrahim, bütün bir basımcılık yaşamı boyunca beslediği bir projeyi gerçekleştirmeye zaman bulamadı. 1745 yılında, basımevini yeniden açamadan öldü. İbrahim, Basmacı İbrahim olmadan önce, İbrahim Müteferrika (sultanın müteferrik "ayrı ayrı, dağınık, türlü-çeşitli" işlerini yapan memur) idi. Basımevi yöneticiliği, ona verilen görevlerden yalnızca biriydi.

İstanbul'da Peder Romain'in hazırladığı bir Türkçe sözlüğün basımına ilişkin olarak 1731'de *Leipziger Zeitungen* gazetesinin verdiği haber, yalnızca bilim dünyasının bilgisine sunulmuş değildi. Gazete haberine göre, Ermiş Fransesko'nun tarikatından olan Papazlar İstanbul'da basılan kitapları çevirmektedir, Peder Romain'in yönetiminde üç kitabı çevirip bastır-

[33] Fr. 7186, f. 264 (24.VIII.1733). Fr. 7187 (1734), f. 55, ff. 170 ve devamı, f. 227. Fr. 7188 (1735), f. 6, 144.

[34] N.A.F. 7183, ff. 978-979. Omont, Nouveaux documents, *op.cit.*, p. 7, 10.

[35] N.A.F. 6834, f. 87.

maya hazırlanmaktadırlar. Aslında bu haber doğrudur. Çeviriler, bu papazların yönetiminde, Dil Oğlanlarınca yapılanlardır. Villeneuve de Peder Romain'in basım projelerini doğrular[36]. Ancak, *Leipziger Zeitungen* okurları için, bu haberler, genç İstanbul basımevinin papazların boyunduruğu altına düşmek üzere bulunduğunu gösteriyordu. Bu özetlerin Halle kentinin Franckesche Stifungen arşivlerinde bulunması anlamlıdır. İstanbul'da bir basımevinin kuruluşu, Luther'ciliğin bu keşişlik mesleği merkezinde bir Türk-Arap basımevi vücuda getirilmesini kışkırtmıştı. Çünkü basma kitapların Osmanlı İmparatorluğunda yayılıp dolaşmaya başladığı andan sonra, Rusya'daki müslümanlara yapıldığı gibi, müslümanların din değiştirmesi için hristiyanlık kitaplarının oraya sokulması olanağı doğuyordu. 1730 yılında, kendini hekim olarak tanıtan bir Protestan papazına daha şimdiden birkaç yüz kitap gönderilmişti bile. Bu adam, ayrıca, Türk makamlarına İstanbul'da bir Bilimler Akademisi kurma önerisi de yapmıştı.

Protestan bilginlerle kurulacak, Saint-Pétersbourg'dakine benzer böyle bir akademi, bilimsel danışman olarak Cizvitlerin elenmesini sağlardı. Johann Friedrich Bachstorm, İbrahim Müteferrika'nın basımevini akademisinin çalışmalarını yayımlayacak bir araç olarak görüyordu. İbrahim'in yanına o denli sokulabilmişti ki, on yıl önceden basımcılık sanatını, oymacılığı, harf dökümünü, kâğıt üretimini öğrenmişti. Ayrıca, Türkçe öğrenmişti. Mayıs 1729'da Bachstrom, Güçlü Auguste'ün Saksonya ve Polonya'sında iş arkadaşı aramaya gitti. Cizvitler onu ihanetle suçlayarak Varşova'da tutuklattılar[37]. Bunlar o sırada İbrahim'in çevresinde bulunan Cizvitlerdi. İbrahim, yalnızca Peder Holderman'ın *Grammaire turque'* ünü basmakla kalmıyordu. Ayrıca, Latinceden çeviriler yapıyordu. Isfahan Piskoposunun yazmanı, Polonyalı Cizvit Tadeusz Juda Krusinski'nin bir İran tarihini, kuşkusuz ekler yaparak, Latinceden çeviriyordu. İbrahim'in kullandığı elyazmasını, hiç kuşkusuz, Peder Holderman ona vermişti[38]. Peder Holderman'ın ölümünden sonra da, gene bir Cizvit papazı olan Peder Chrétien, İbrahim ile bir Türkçe-Fransızca sözlüğün basımı için görüşme yapmıştı. Buna Peder Romain'in yayın projelerini de katacak olursak - ki bunlar

[36] N.A.F. 7188, f. 6, 144: Daha 1735 yılında, Peder Romain "Chahidy" (Şahidi)'sini bastırmak istiyordu. Söz konusu "Chahidy, kısaltılmış bir Türkçe, Farsça, Fransızca sözlük" idi, çevirisini 1737 yılında tamamlamıştı (elyazmasıTürkçedir, Turc 902).

[37] Şu bildirimize bak: "Propagande protestante en langues orientales aux 17e et 18e siècles", colloque sur l'Imprimé en Méditerranée, Marsilya, 1986, bunun bildirileri 1987 yılında yayımlanmıştır.

[38] Omont, Noveaux documents.... *op.cit.*, p. 7.

Almanya'da bilinen şeylerdi - İstanbul basımevinin çevresinde, Protestanlarla Katolikler arasında bir etki savaşımı olduğu anlaşılabilir. Bachstrom'un elenmesinden sonra, Alman Luther'cilerinin bu basımevinin Cizvit ve Fransisken papazlarının etkisi altına düşmesinden korktukları anlaşılıyor. Bu kaygının siyasal bir niteliği de vardı; çünkü Cizvitlerin ardında Fransa büyükelçiliğinin baştercümanı olduğu gibi, Fransiskenlerin ardında da aynı büyükelçiliğin Dil Oğlanları vardı.

Avrupalılar için İbrahim, bir "basmacı" olmaktan çok, siyasal bir memurdu. Yabancı büyükelçiler İbrahim'e bir Türkçe-Fransızca sözlüğün basımı için elverişli önerilerde bulunuyorlarsa - bu da Villeneuve'ü kaygılandırıyordu-bunun başlıca nedeni, İbrahim'in Rakoczi katında Türk temsilcisi olmasıydı. Avusturya büyükelçiliği, isyancı Macarlarla Türkiye ve Fransa arasında yapılacak yeni bir ittifaktan çekinebilirdi. Avusturya büyükelçiliği İbrahim'e coğrafya haritalarını hâkketmek (graver) için gerekli bakırı sağlıyorsa, bunun başlıca nedeni, Tekirdağ'da olup bitenler üzerine, kendi ölçüsü içerisinde, bilgi verecek bir haber kaynağını yitirmeden, başka türlü hareket edememesidir. 1741'de, İbrahim'in basımevine ilişkin olarak İstanbul'dan yollanan bir rapor, bunun Türkiye'nin Avrupalı komşularına ne denli kuşkulu (suspecte) görülebildiğini gösterir: "Yazılanların çoğu, askeri konulardan söz ediyor. Bunlar, Bonneval'a, daha büyük başarılarla savaşmak üzere ordularını nasıl yeniden kurabileceklerini Türklere öğretmeye yarıyor. Aslında övgüye değer olan bu kuruluşun böylece doğal halinden çıkmış bulunması, çok üzücü bir şey"[39]. Böylece, hristiyanlık haini iki dönek (renégats) arasında bir benzetme yapılmıştır: biri 1729'da basımevini getirip kuran Macar, öteki de 1731'de topçu birliklerini yeniden kurmakla görevlendirilen Fransız. Türk kitabında yapılan reform, bazılarına Türk ordusunda yapılan reform denli tehlikeli görülebilirdi. İbrahim'in yayımladığı Türkçe kitaplardan birinin Fransızcaya çevrilmesi, Doğu-Avrupalıların kaygılarını ele verici, açığa vurucu niteliktedir. İbrahim, 1732 yılında, *Usul il-hikem fi nizam il-umem* (Şekil 8) adlı yapıtında reformcu düşüncelerini ortaya koyar; bu, *Le Gouvernement des nations* (Ulusları yönetme yöntemi) üzerine bir inceleme kitabı (traité) idi. Bunun ilk bölümü, Avrupa'da çeşitli yönetim dizgeleri (systèmes de gouvernement) üzerine bir açıklamadır (exposé). İbrahim'in muhtırasının ikinci bölümünü coğrafya bilgilerinin önemine ayırdığını görmüştük. En sonunda İbrahim, yapıtının üçüncü bölümünde, silahları ve taktikleriyle birlikte Avrupa ordularını

[39] Wöchentliche Hallische Frage und Anzeigungsnachrichten, No. 25, 26. VI. 1730 (Halle a.S., Archiv der Franckeschen Stiftungen K 4 Bl. 169 (1-2), col. 385-389.

tanıtır; başlıca kaynağının Bonneval olması, doğruya yakındır. Oysa bu yapıt Viyana'da *Traité de la tactique, ou Méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* adıyla yayımlanacaktır. Demek oluyor ki, kitabın yalnızca, Avusturya'nın gözünü korkutan Osmanlı ordusunun yeniden kuruluşunu içeren son bölümü ele alınmıştır. Aslında, birkaç yıl sonra, İbrahim Osmanlı orduları eşliğinde, Orşova (Orsava) kalesinin teslimini görüştü. 1737 yılında, Avusturya ve Rusya'ya karşı Türk-Fransız ittifakının etkenlerinden biri oldu. Sadrâzama bir gözlemci (observateur) olarak eşlik eden Charles Peyssonnel, Sofya yakınındaki çadırından 1738'de şunları yazıyordu: "Öbür yanımda komşum İbrahim Efendi var, siz onu kuşkusuz tanırsınız, Türk basımevinin kurucusudur, Macar asıllı, eskiden (Üçleme inanmayan Protestan) papazı imiş, bugün Türk (müslüman). Çok iyi bir adamdır, hangi nedenle din değiştirmiş olduğunu bilmiyorum. Bu kafalı adam, bir bilginden daha çalışkandır. Latinceden kimi bilgileri kapsadığı için, onunla tercümansız olarak görüşüp konuşabiliyorum"[40]. 1739 yılında barış geri gelince, 1741'de İbrahim'in yayımladığı iki kitaptan biri, henüz sona eren Avusturya'ya karşı Bosna savaşının bir anlatımı, öteki de Sarayın iki vakanüvisinin kaleme aldığı çağdaş bir Osmanlı tarihi idi. Fransızlar İbrahim'de özellikle bir bilgin efendi ile bir basımevi kurucusu tipi görürken, Avusturyalılarsa bu Trasilvanyalıda özellikle dönek bir hasım, basımevinde de bir tehlike görüyorlardı.

1729'da, İbrahim'in basımevinden ilk kitap çıktığında, Viyana'daki Polanya elçisi Bachstrom'a, İstanbul'da bir Tıp Akademisi, bir Bilimler Akademisi kurulması projelerine katılmaya hazır olduğunu yazıyordu; bu projenin İbrahim'in basımevi kuruluşuna bağlı bulunduğunu biliyoruz. "Sarayımıza gönderdiğiniz, İstanbul'da bir Akademi kuruluşuna ilişkin projeyi gördüm... Siyasal yönden düşünecek olursam, Doğu İmparatorluğuna vereceğimiz avantaj, ondan bekleyebileceğimizi çok aşacaktır... Matematik, denizcilik, topçuluk, istihkâm, sivil polis, askeri disiplin ve öteki benzer bilimler-Londra ve Paris'teki gibi-İstanbul'da da bilinirse, Osmanlı ordularıyla gerek denizde, gerekse karada başa çıkmaya yarar gücü zayıflatır... Tek sözcükle: biz Müslümanlara kendi güçlerini tanıma ve değerlendirme sanatını öğretirsek, bundan ilk acı ve pişmanlık duyan da biz olabiliriz"[41]. Müslümanların basımevini istemediklerinden her zaman söz edilir, ama Avrupalıların onun girmesine yardımda kararsızlığını (réticence) da unutmamak gerekir.

[40] N.A.F. 7184, f. 64.

[41] Zikreden Heinz, *op. cit.*, p. 115.

Avrupa devletlerinin tasa ve kaygıları doğrulanmıştı, çünkü basımevi ile topçuluk arasında pekâlâ bir bağ vardır. Rabelais için yalnızca ikincisi "şeytanca bir esinle" yapılmış bir icat ise, Osmanlılar için her ikisi de Frenklere askeri üstünlüklerini sağlayan silahlardı. Basımevi İstanbul'da 1784'te yeniden ortaya çıktı. Fransa büyükelçiliği ile bir Türk kentinde aynı zamanda görünmesi, bir rastlantı değildir. Türk ve Fransız basımevi, 1784'te Türkleri "aydınlatmak" için gelen yeni Fransa büyükelçisinin bir eseri idi. Hareketinden önce onu Fransız Akademisinde kabul ederken, Condorcet, Choiseul-Gouffier'ye verilen "mission" üzerine filozofların fikrini söylemişti: "Bu imparatorluğun müttefiklerinden alabileceği en etkili yardım, ışık ve aydınlıktır". Astronom Tondu, onun iş arkadaşlarından biri oldu. Büyükelçilikte bir gözlemevi (rasathane) kurdu. Bu da ona trigonometri ve kartografya çalışmaları yapma olanağını sağladı. İbrahim Müteferrika'nın siyasal ve askeri işlerinin ardında (ikinci planda) kalan kartografya (haritacılık) etkinliğini yeniden buluruz. Choiseul-Gouffier bir de basımevi kurdu, bunu ilkin diplomatik bir olayı çözümlemede kullandı. 1782'de yayımlanan *Voyage pittoresque de la Grèce* adlı yapıtında, Yunanlıları bağımsızlıklarını geri almaya yüreklendirmişti. Kimi meslekdaşları yeni büyükelçinin saygınlığını yıkıp bozmanın en iyi yolunun Divan'a kitabının bir nüshasını sunmak olduğunu söyleyince, bu uyarıyı alan Choiseul-Gouffier, o zaman basımevinde bir karton bastırıp böylece düzeltilen nüshayı doğru ve gerçek (authentique) nüshaymış gibi sundu. Sahte bir nüshayı teslim ederek Türk-Fransız ittifakını bozmak istemiş olan yabancı devletlerin hainliğini gösterdi. Ancak 1787 yılında, "Fransa Büyükelçiliği Basımevi" (Imprimerie de l'Ambassadeur de France) Fransızcadan Türkçeye çevrilen üç askeri elkitabını (manuels) bastı. Bunların yazarları, Choiseul-Gouffier'ye eşlik eden askeri "mission"dan iki subaydı. Her ikisi de, Baron de Tott'un yardımıyla 1773 yılında kurulan Matematik Okulunda öğretim üyesiydi. Jean de Laffite-Clavé'nin *Eléments de castramétation et de fortification passagère*'i yayımlandığında, yazarı, Oçakov(Otchakov) kalesini Ruslara karşı savunma durumuna getirmek üzere gönderilen bir Fransız topçu takımıyla birlikte orada bulunuyordu. Gene 1787 yılında, deniz kolağası Laurent-Jean-François Truget'nin *Règles sur l'ordre et la dispotion des vaisseaux et des flottes et de leurs évolutions'u* çıktığında Fransız mühendislerince tasarlanıp kurulan bir gemi, Sultanın huzurunda denize indirilmişti. Bu gemi, Matematik Okuluna bağlı olan Tersane'de inşa olunmuştu[42].

[42] Pingaud, Léonce. *Choiseul-Gouffier. La France en Orient sous Louis XVI.* Paris, A. Picard, 1887. (Condorcet:) pp. 70-71. (karton:) pp. 78-79. (askeri misyon:) pp. 96-102. (Laffite-Clavé:) pp. 184, 193-194, 212. (Truget:) pp. 99, 138. (Tondu:) pp. 138, 166. (basımevi:) p. 99.

1784 yılında eski durumuna getirilen Türk basımevinin ürünleri de Avrupa devletlerinin korkularını doğrular. 1791'de Vauban'ın *Traité de l'attaque des places* ile *Traité de la défense des places* adlı kitaplarının Türkçe çevirileri yayımlandı. 1793'te Vauban'ın *Traité des mines* adlı kitabının Türkçe çevirisiyle daha önceki iki kitabının yeni basımları çıktı[43]. "Fransız harflerine gelince, bunlar uzun süre toz-toprak içinde gömülü ve unutulmuş olarak kaldı; bu talih, Savary de Brèves harflerininkini anımsatır. Ancak 1798 yılında ele alınıp yeniden hizmete girdiler. O yıl Sultanın buyruğu ile Türkçe-Fransızca olarak şu kitap basıldı: *Tableau des nouveaux reglements de l'Empire ottoman. Composé par Mahmoud Rayf Efendi, ci-devant Secrétaire de l'Ambassade Impériale près de la Cour d'Angleterre. Imprimé dans la nouvelle Imprimerie du Génie, sous la direction d'Abdurrahman Efendi, professeur de géométrie et d'Algèbre. Constantinople, 1798.* Planşlar, "yeni nizamlar"a göre Avrupa yöntemiyle (usul) kurulan yeni Osmanlı ordusunun ordugâhlarını, silahlarını, gemilerini göstermektedir" (Şekil 9-10)[44]. Aynı Fransız harfleri 1803 yılında *Diatribe de l'ingénieur Séid Moustapha, sur l'état actuel de l'art militaire, du génie et des sciences à Constantinople* adlı kitabın basımında da kullanıldı; bu, İbrahim Müteferrika'nın *Nizam il-ümem*'inin yeni bir biçimde yinelenmesiydi. En sonunda 1838 yılında, taşbasması (lithographie) olarak yayımlanan Rhazis'nin *Grammaire française*'i askerlere Fransızca öğretilmesinde kullanıldı; öyle bir zamanda ki, Tanzimat Sultanı II. Mahmut'un büyük reformlar döneminde, askeri yayınlar korkunç bir "çiçek açma" mevsimi yaşadı[45]. Bu da Fransa'da Sultan II. Mahmut'a, "Asya'da basımevinin yararları" kutlandığı sırada, onurlu bir yer verilmesini sağladı[46].

Basımevinin askeri amaçlarından bir sapma olmadı. Basımevi, Osmanlı İmparatorluğunda, ancak topçu sınıfının kuruluşundan sonra kurulabildi. Basımevi, müslümanlar için yeni bir teknik, bir "müstensih" (kitap istinsah eden kimse, copiste) için ölümcül bir teknik idi. Her yenilik gibi, bu da ulema için, Peygamber'in ilk müritlerince saptanan geleneğe oranla, bir sapma (déviation) idi. Bundan başka, bu yenilik bir "Frenk icadı" idi; Hak dininden olmayanları taklit etmek ise, özellikle kınanması gere-

[43] Hammer-Purgstall, Josef von. "Uebersicht des in den Druckereien von Konstantinopel und Kairo seit ihrer Gründung bis Ende des Jahres 1843 erschienenen halben Tausend von Werken nach ihren Fächern". In: *Oesterreichische Blätter für Literatur und Kunst,* cilt 2, 1845, pp. 524-525. Bu üç kitaptan en az ikisi Bibliothèque nationale'de bulunmaktadır, 1791 tarihlisi (Fol. V. 7233) ve 1793 tarihli "Traité des mines" (Fol. V. 2297).

[44] Seid Moustapha, *Diatribe..., op. cit.,* not 32, pp. 10, 18.

[45] Hammer-Purgstall, *op. cit.,* p. 524.

[46] *Lettres et visages du Liban et de l'Orient, op. cit.,* pp. 124-125.

ken bir şeydir. Gerçekten, bir hadis'e göre, "Her kim ki, bir halkı taklit eder, ona ait olur". En gelenekçi olanların hoş gördüğü bu ilkeye kuraldışılık (exception), cihat (kutsal savaş) alanı idi. Cihat sırasında, İslam'ı korumak üzere, mümin olmayanla kendi silahları ile savaşmaya "cevaz" vardı. O halde, Osmanlılar, topçuluğu Bizans ateşinden (feu grégeois) sonra, basımevini de topçuluktan sonra kabul ettiler[47]. Ama, Portekizlilere karşı topçuluğu kabul etmiş olan Memlûkluların, Sultan I. Selim'in kendilerine karşı topçu sınıfını kullanma gevşekliğini gösterebilmiş olmasına kızıp gücenmeleri anlamlıdır. Hak dininden olmayanlara karşı haklı görülebilen şey, müslümanlar arasında bir "itizal" (hérésie) idi[48]. İbrahim Müteferrika, bir basımevi kurulması lehindeki muhtırasında "İman düşmanlarına karşı muharebe, meşru bir meşgaledir" derken, *Nizam il-ümem* adlı kitabında harita basımının askerler için önemini gösterirken, Osmanlı zaferlerini yayımlarken, basımevini hep "cihat" çerçevesine koyar. Osmanlı toplumuna basımevini *kabul* ettirebilmek için bu, tek çıkar yoldu; sonuç bunu gösterdi. "Vahdet-i vücud"a inanan[49] bu hümanist için gerisi kolaydı; Batı bilimlerini nice ihtiyat ve tedbirle getirip ülkeye sokabildi... Pusula üzerine bir risale yayınlamayı göze alırken, Copernic ya da Galilée üstüne bir yayınla ulemanın eğitim-öğretimine cepheden şiddetle çarparak kırıp incitmek istemez[50]. Klasik bir kitap olan *Cihan-nüma*'nın basımından ya-

[47] Lewis, *op. cit.*, pp. 229-230.

[48] Ayalon, David. *Gunpowder and firearms in the Mamluk kingdom.* Londra, Vallentine Mitchell, 1956.

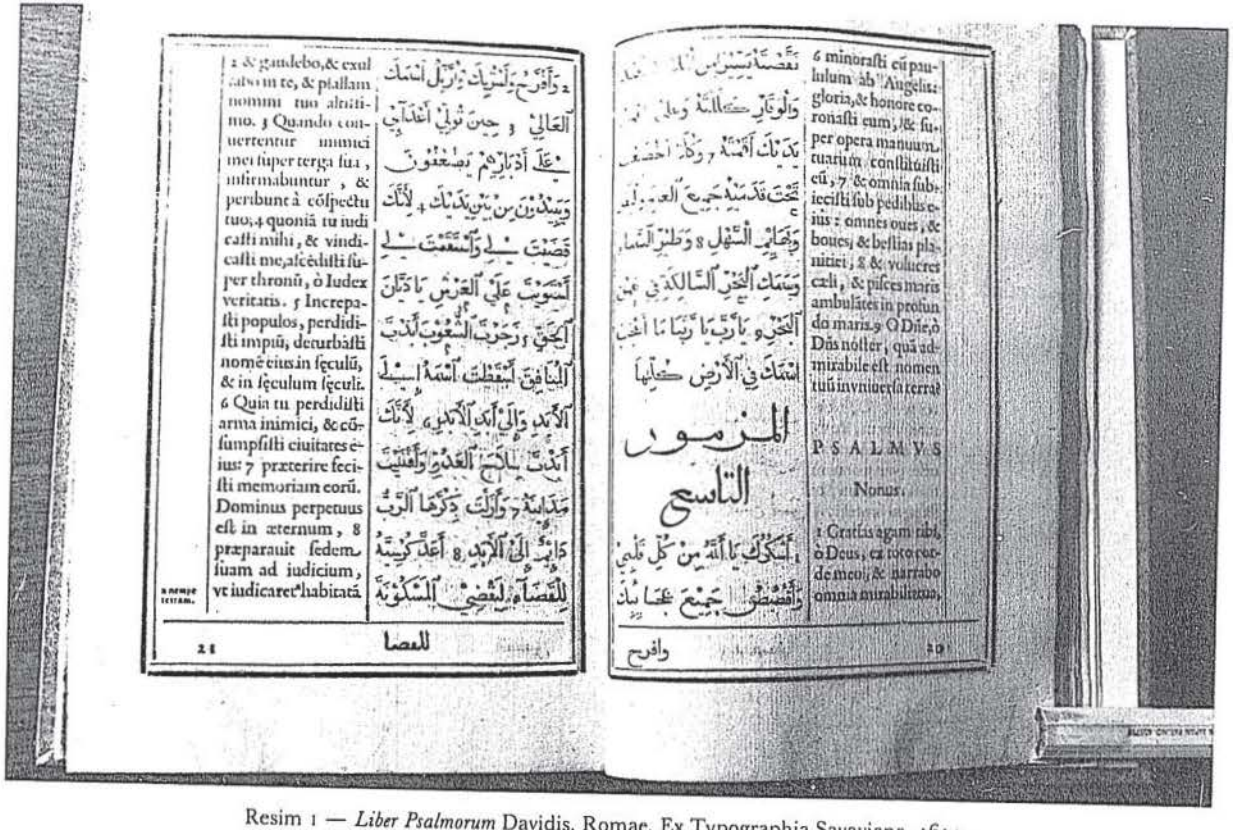
[49] Berkes, Niyazi. "İlk Türk matbaası kurucusunun dinî ve fikrî kimliği". In: *Belleten, Türk Tarih Kurumu,* cilt 26, 1962, ss. 715-737. Bu önemli makale, İbrahim Müteferrika'nın Üçleme inanmayan protestan eğitim-öğrenimi (formation unitarienne) ve Comenius geleneği ile düşünsel açılımını (ouverture d'esprit) anlatıp açıklığa kavuşturur.

[50] Aslında, pusula, dinsel bir kullanım bulabiliyordu. Papaz Toderini'nin *(op.cit.,* not 10, cilt 3, pp. 131-132) yazıhanesinde yarım kürenin hâkkedilmiş bir haritası vardı. "Kuzey kutbundan ekvatora değin dünyanın üç bölümünü betimler; kimisi adlarıyla, kimisi de yalnızca rakamlarla gösterilmiştir. Ekvatordan güney kutbuna dek dünyanın öteki yarısı, çeşitli düşey kolonlar halinde bölünmüştür; burada kısaca yazılı olan kent adları ile yer adları, kayıtlı rakamların karşılığını verir. İşçiliği güzel ve incedir; aynı büyüklükte, aynı biçimde hazırlanmış başka bir haritanın benzerini oluşturur, bu da Mekke'yi gösterir, ince bir çelik kalemle hâkkedilmiştir. Ekvatordan aşağıya değin, tümüyle Türkçe olarak yazılmıştır. Orada, Reis Efendi ve Sadrâzam tarafından nasıl ısmarlanıp uygun görüldüğü okunmaktadır. Her iki harita da, namaz ve dua sırasında dönülen Mekke yönünü [kıble'yi] çeşitli ülkelerde, çeşitli yerlerde pusula ile bulabilmek için hazırlanmıştır". Bunun mucidi, Napoli kralının tercümanı Baroni idi. Belleğim beni yanıltmıyorsa, o zamandan beri Mekke'ye yönelik pusulaları üretenler de gene İtalyanlardır. Şimdi Japonlar, yalnız kıble'yi göstermekle kalmayıp namaz vakitlerini de anımsatan mikro-bilgisayarlar (micro-ordinateurs) yapıp satmaktadırlar. (Thuillier, Pierre. "L'Islam et la science, le problème de la qibla". In: *La Recherche,* No. 185, Şubat 1987, p. 254.)

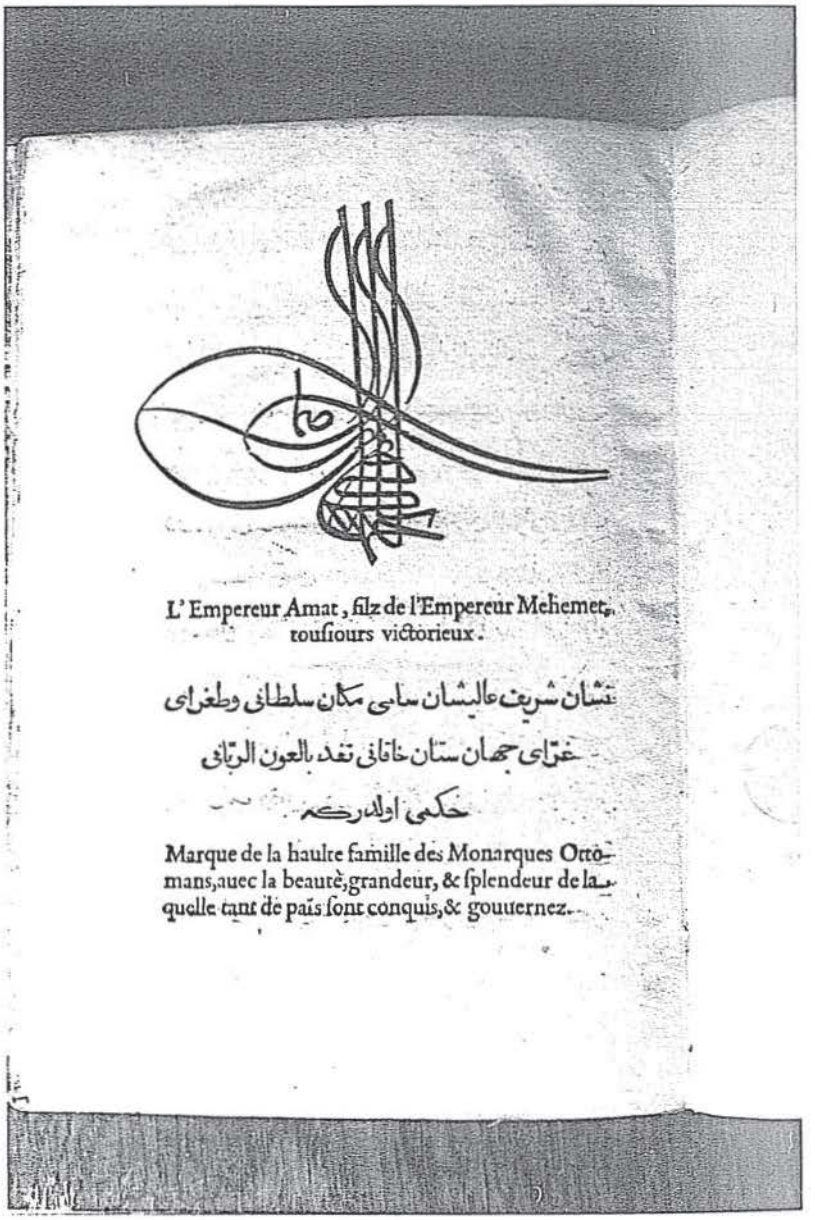
rarlanarak buna bir "Nâşirin zeyli"ni ekler; burada onların dizgelerini (systèmes) açıkladıktan sonra, ulemayı-yapabilirlerse - bunları ret ve cerh etmeye çağırır[51]. Onun tedbirli ve ihtiyatlı olma gereğini ne denli duyduğu anlaşılmaktadır.

Savary de Brèves, Avrupa'ya Doğu bilimlerini getirme "yüce karar"ını gerçekleştirmeden önce; Katolik, Papalık, Roma Kilisesinin bir savunucusu olmak zorunda kalmıştı. Ancak Typographia Savariana'sını Reform karşıtı bir Papanın arması altına koyarak, bilimsel basmalarını *geçirebilmeyi* umut edebiliyordu. Savary de Brèves ile İbrahim Müteferrika, eğitim-öğrenimleri ve görevleri dolayısıyla, *fikir geçiricileri* (passeurs d'idées) olmuşlardır. Çağdaşlarının dinsel gelenekçiliğiyle uzlaşma zorunda kalmış olan bu adamlar, yalnızca gerçekleştirdikleriyle değil, amaçlarıyla da usa vurulduklarında, kendi çapları ve boyutlarına kavuşmaktadırlar.

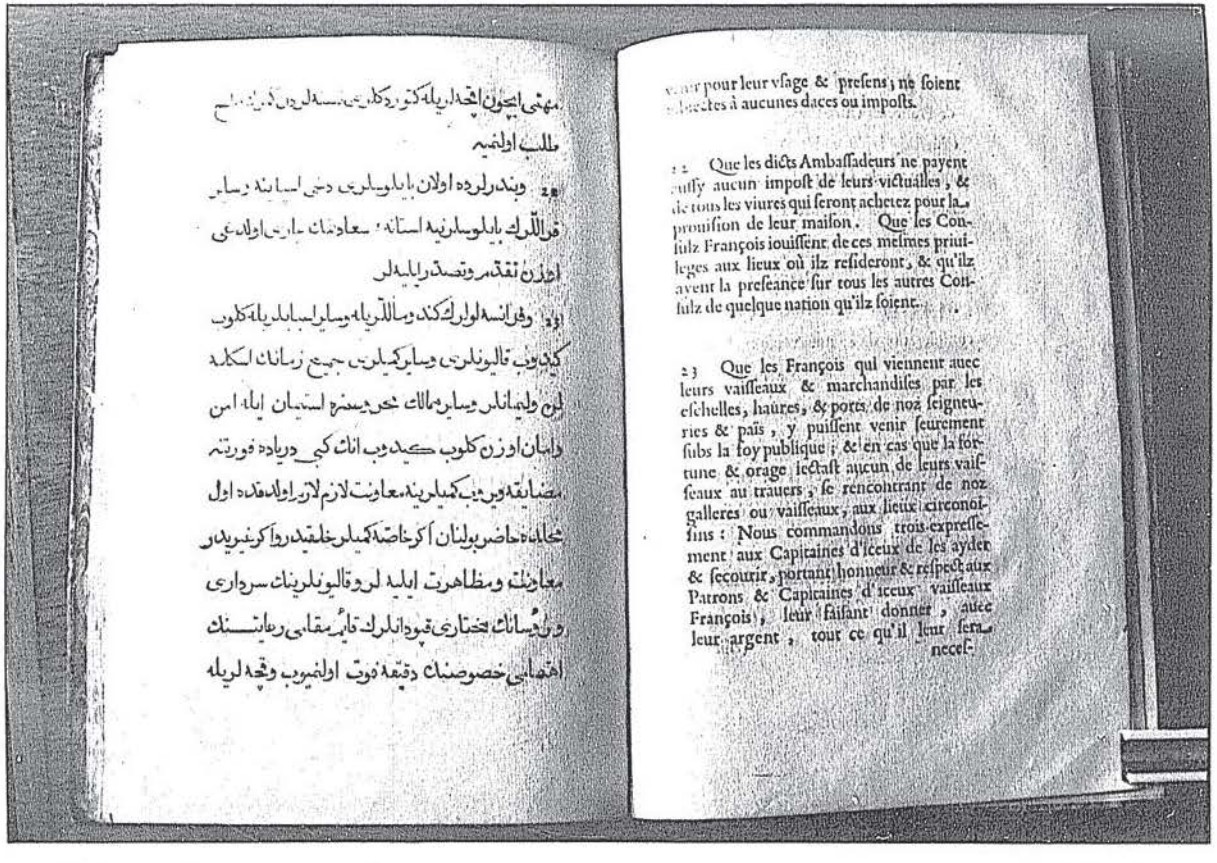
[51] Adnan-Adıvar, Abdülhak. *La Science chez les Turcs ottomans.* Paris, Maisonneuve, 1939, pp. 134-135. [Bu kitabın Türkçesi de vardır: *Osmanlı Türklerinde ilim.* İstanbul, 1940, 1943, 1970. Çeviren.]

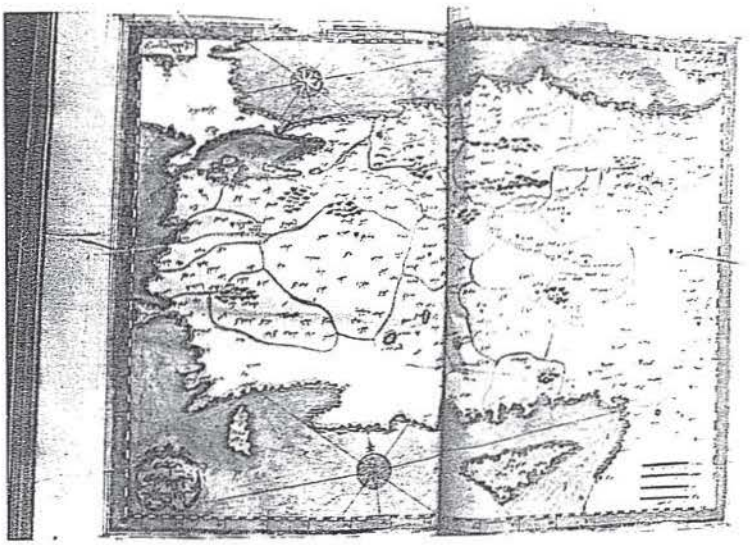
Resim 1 — *Liber Psalmorum* Davidis, Romae, Ex Typographia Savaviana, 1614.

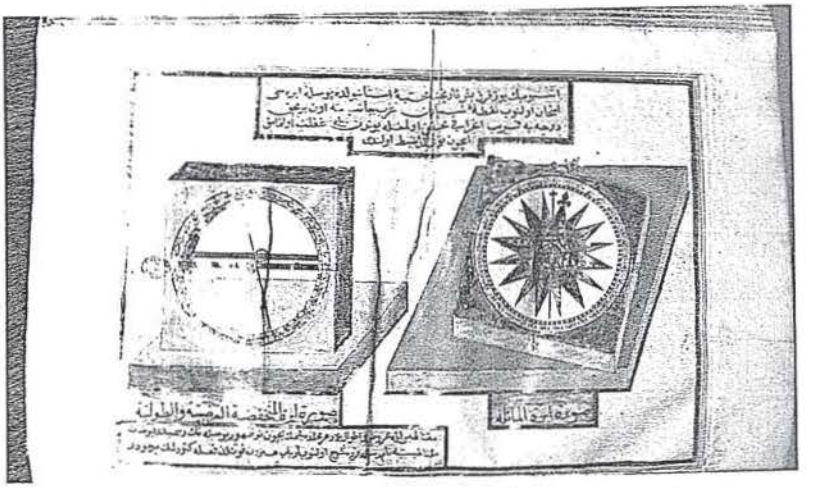

Resim 2 — *Fransa Padişahı ile Âl-i Osman Padişahı mabeyninde münakid olan ahid-namedir ki zikrolunur.* Paris, Imprimerie des langues orientales, 1615. Ağaç oyması, sultanın tuğrası ile birlikte.

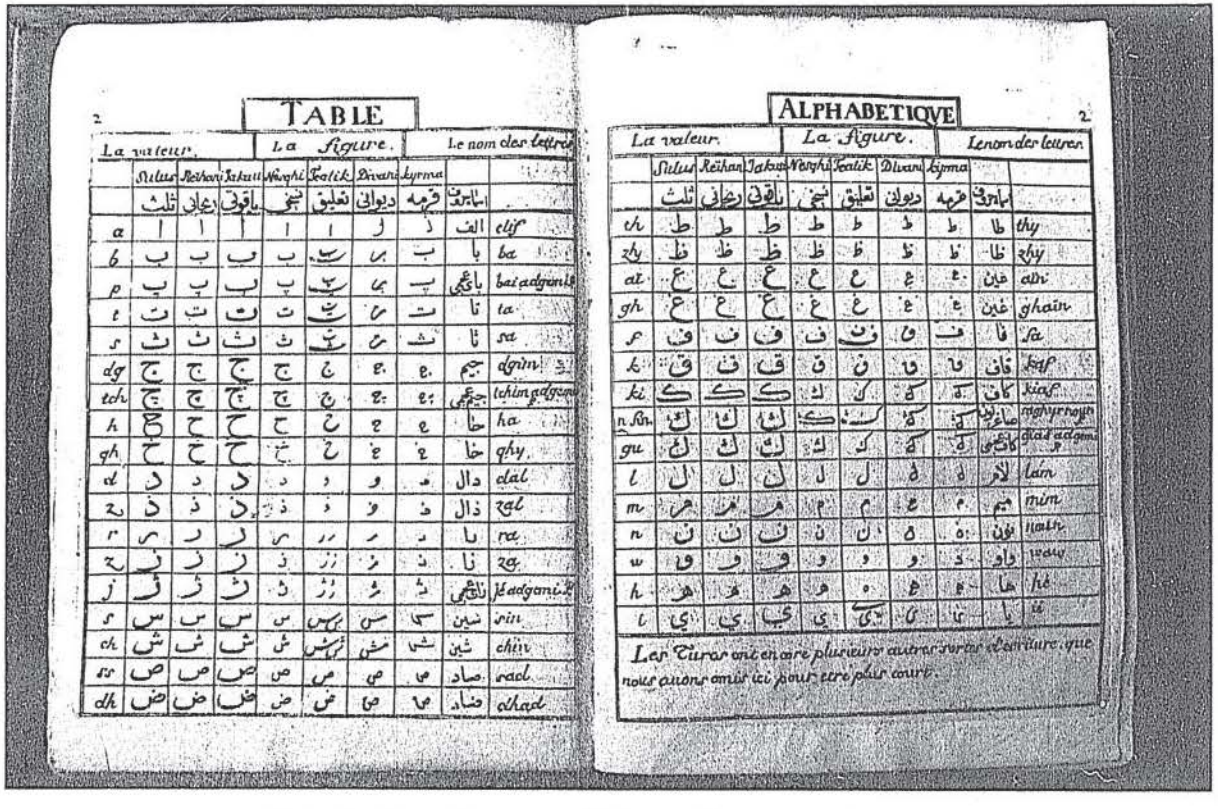

Resim 3 — *Fransa Padişahı ile Âl-i Osman Padişahı mabeyninde münakid olan ahid-namedir ki zikrolunur.* Paris, Imprimerie des langues orientales, 1615. Türkçe-Fransızca metinden bir sayfa.

Resim 4, 5 — Katip Çelebi. *Cihan-nüma.* İstanbul, İbrahim Müteferrika, 1735.

TABLE

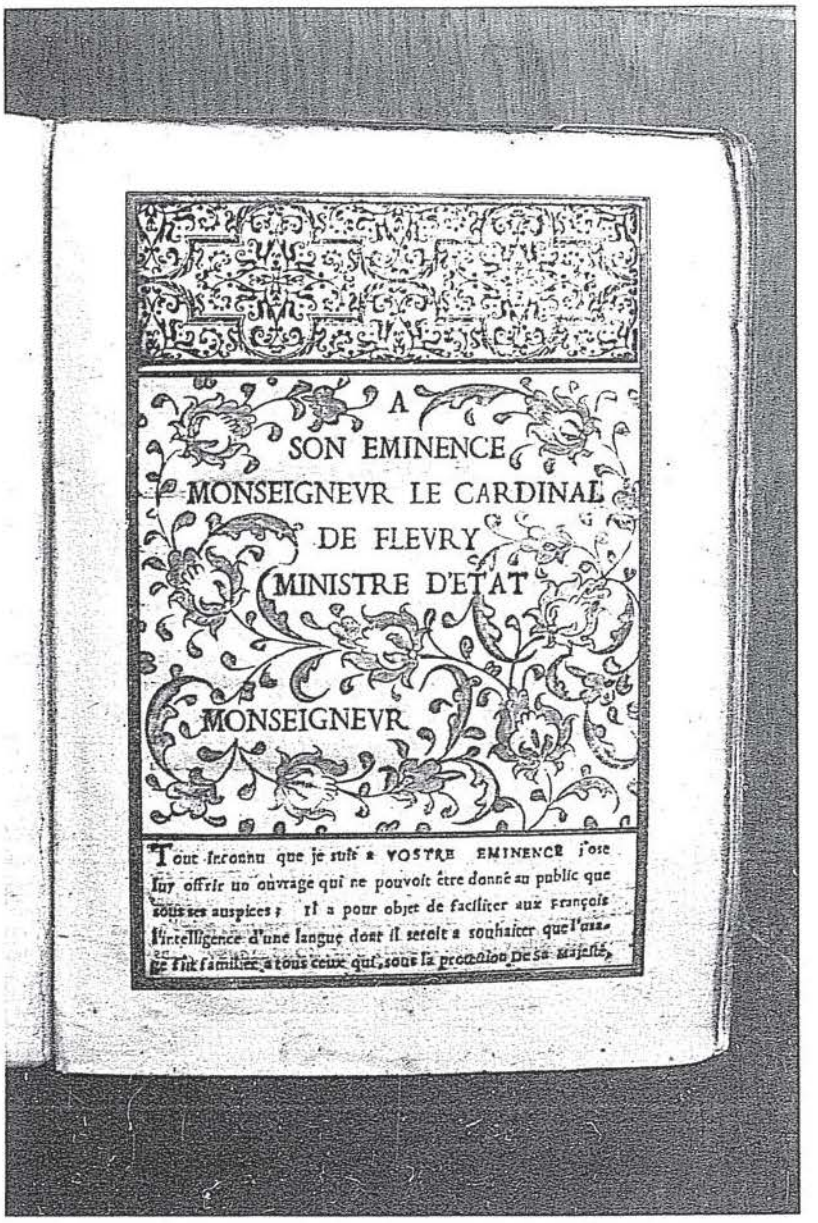
La valeur.	Sulus	Reihani	Jakuti	Nesihi	Taalik	Divani	Lyrma	Le nom des lettres	
	ثلث	ريحاني	ياقوتي	نسخي	تعليق	ديواني	قرمه	اسامي حروف	
a	ا	ا	ا	ا	ا	ا	ا	الف	elif
b	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	با	ba
p	پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ	باي عجمي	bai adgami
t	ت	ت	ت	ت	ت	ت	ت	تا	ta
s	ث	ث	ث	ث	ث	ث	ث	ثا	sa
dg	ج	ج	ج	ج	ج	ج	ج	جيم	dgim
tch	چ	چ	چ	چ	چ	چ	چ	چيم عجمي	tchim adgami
h	ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح	حا	ha
gh	خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ	خا	qhy
d	د	د	د	د	د	د	د	دال	dal
z	ذ	ذ	ذ	ذ	ذ	ذ	ذ	ذال	zal
r	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	را	ra
z	ز	ز	ز	ز	ز	ز	ز	زا	za
j	ژ	ژ	ژ	ژ	ژ	ژ	ژ	ژاي عجمي	j adgami
s	س	س	س	س	س	س	س	سين	sin
ch	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	شين	chin
ss	ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص	صاد	sad
dh	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ضاد	dhad

ALPHABETIQVE

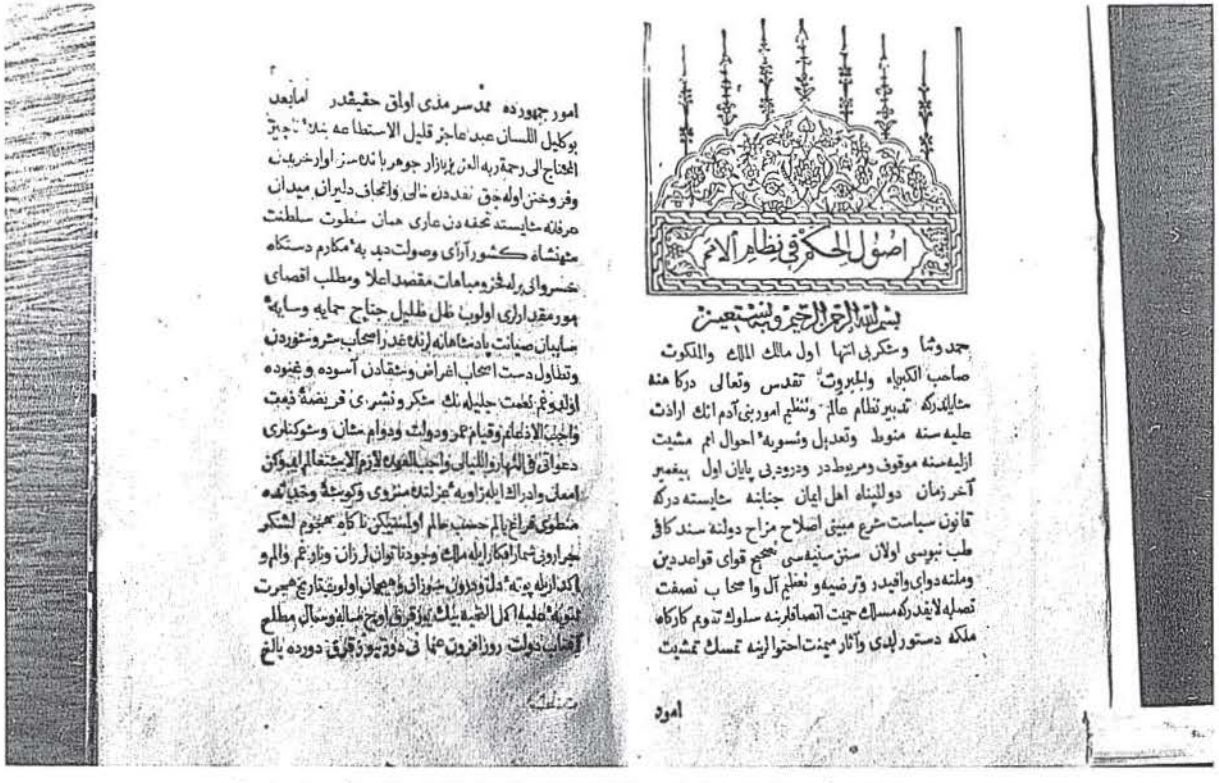
La valeur.	Sulus	Reihan	Jakuti	Nesihi	Taalik	Divani	Lyrma	Le nom des lettres	
	ثلث	ريحاني	ياقوتي	نسخي	تعليق	ديواني	قرمه	اسامي حروف	
th	ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط	طا	thy
zh	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظا	zhy
at	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	عين	alif
gh	غ	غ	غ	غ	غ	غ	غ	غين	ghain
f	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	فا	fa
k	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	قاف	kaf
ki	ك	ك	ك	ك	ك	ك	ك	كاف	kiaf
n. Sin.	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	صاغر نون	mghyrnoun
gu	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گاف عجمي	glaf adgami
l	ل	ل	ل	ل	ل	ل	ل	لام	lam
m	م	م	م	م	م	م	م	ميم	mim
n	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	نون	naih
w	و	و	و	و	و	و	و	واو	waw
h	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ها	hé
i	ي	ي	ي	ي	ي	ي	ا	يا	ya

Les Turcs ont en core plusieurs autres sortes d'ecriture, que nous avons omis ici pour etre plus court.

Resim 6 — *Grammaire turque.* İstanbul, 1730. Bakır oyması elifba (alfabe).

A
SON EMINENCE
MONSEIGNEVR LE CARDINAL
DE FLEVRY
MINISTRE D'ETAT
MONSEIGNEVR
Tout inconnu que je suis a VOSTRE EMINENCE j'ose
luy offrir un ouvrage qui ne pouvoit être donné au public que
sous ses auspices ; il a pour objet de faciliter aux François
l'intelligence d'une langue dont il seroit a souhaiter que l'usa-
ge fut familier a tous ceux qui, sous la protection de Sa Majesté,

Resim 7 — *Grammaire turque.* İstanbul, 1730.

اصول الحكم في نظام الامم

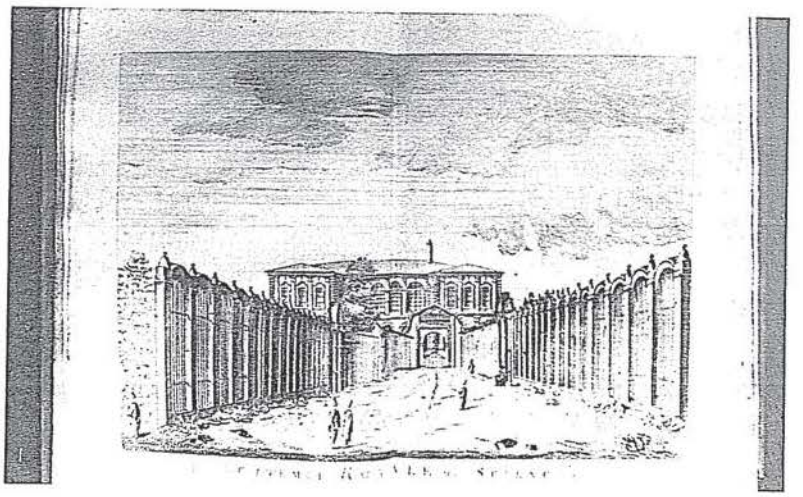
بسم الله الرحمن الرحيم ونستعين

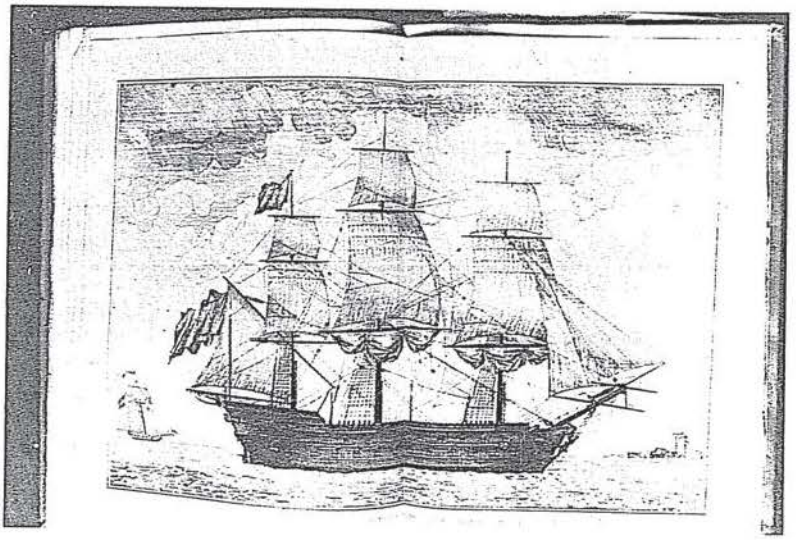
حمد وثنا وشكر بى انتها اول مالك الملك والملكوت صاحب الكبرياء والجبروت تقدس وتعالى دركا هنه مثايلدركه تدبير نظام عالم ونظم امور بنى آدم انك اراذت عليه سنه منوط وتعديل وتسويه احوال انام مشيت ازليه سنه موقوف ومربوط در ودرون پايان اول پيغمبر آخر زمان دولتلينه اهل ايمان جنابنه مثايسته دركه قانون سياست شرع مبينى اصلاح مزاج دولته سند كافى طب نبوسى اولان سنن سنيه سنى صحيح قواى قواعد دين وملته دوای واقيدر ورضيه ونظم آل واصحاب نصفت تصليه لايقدركه مسالك حميت اتصافلرينه سلوك تدوم كارگاه ملكه دستور لدى وآثار مينت احتوالرينه تمسك تمشيت

امور

امور جمهوردە تدسر مذى اولق حقيقدر لمابعد بوكليل اللسان عبد عاجز قليل الاستطاعه بنلاء جيق المحتاج الى رحمة ربه الغنى پيازار جوهر باغه سز اوار خريدن وفروختن اولمه جق تعدد دنه تالى واتحافى دليران ميدان معرفته مثايسته تحفه دن عارى همان سطوت سلطنت شهنشاه كشور آراى وصولت دستگاه مكارم دستگاه خسروای پرلمخزو مباهات مقصد اعلا ومطلب اقصای هو مقدارای اولوب ظل ظليل جناح حمايه وسايه سايبان صيانت پادشاهانه لرنده غدر احجاب شر وشورودن وتطاول دست اعتساب اغراض ونشقادن آسوده وغنوده اولديوغم نعمت جليله نك شكر ونشرى فريضهٔ ذمت واجب الاذعام وقيام عمر ودولت ودوام شان وشوكتلرى دعواتى فى الليل والنهار والليالى واجب الدعوه لازم الاستدعالم ايدوكن امعان وادراك ايله زاويه عزلته منزوى وكوشهٔ وخيالته منطوى كمراغ يالم حسب حالم اولمشيكن ناكاه هجوم لشكر خزاروفى شمار افكار ايله ملك وجودنا توان لرزان وزار غم والم واكدار له پرتنه دل ودرون خونزان وهيجان اولوب تاريخ هيرت متوكه عليه اكمل التحيه بيك يوز قرق اوچ سنه سالفه سنال مطلع آفتاب دولت روزافزون عثمانى دوه يوز قرق دورده بالغ

Resim 8 — İbrahim Müteferrika. *Usul il-hikem fi nizam il-ümem.* İstanbul, 1732.

Resim 9, 10 — Mahmud Raif Efendi. Tableau des nouveaux reglements de l'Empire Othoman. İstanbul, 1798.

Bibliyografya :

HANSGERD HELLENKEMPER-FRIEDRICH HILD, *Neue Forschungen in Kilikien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, Denkschriften,* 186. Band, Veröffentlichung der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini, Herausygeber: Herbert Hunger, Band 4, 21x30 cm., 144 s., 24 fig., 201 Abbildungen, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1986.

Amanoslardan Manavgat (Melas) çayına kadar uzanan ve İlkçağda Anadolu'nun en geniş bölgelerinden biri olan Kilikya hakkındaki araştırmaların geçmişi yaklaşık 150 yıl öncesine dayanır. Çukurova'yı içine alarak, Limonlu (Lamas) çayına kadar uzanan doğudaki Ova Kilikya'nın (Cilicia Pedias) aksine, batıdaki dağlık bölge Taşeli (Cilicia Tracheia veya Cilicia Aspera) henüz keşfedilmemiş yerleşme ve kalıntılara sahip gözükmektedir. Bunun başlıca nedeni Ova Kilikya'nın aksine, Taşeli'nde, kıyıkesimi dışında iç bölgelerdeki ulaşım ağının güçlükleridir. Üzerinde çok durulan Göksu (Kalykadnos)-Limonlu (Lamas) arasındaki bölgede bile, literatüre geçmemiş kalıntıların varlığı kendi gözlemlerimizin bir sonucudur. Bu bakımdan Taşeli hala dikkatli araştırıcılar için bir hazinedir. Ova Kilikya ise, araştırmaların yoğunluğu bakımından daha fazla şansa sahiptir: Antik yollar ve bu yollar üzerindeki büyük kentler (Pompeipolis, Tarsus, Anazarbus, Hieropolis-Kastabala vb.) bugün hala görülebilir kalıntılarıyla literatürde ötedenberi zikredilmişlerdir (Kilikya şehirleri ile ilgili yeni bibliografya için bk. H. Hellenkemper, ANRW, II, 7.2, (1980) s. 1275 vd.).

Kilikya araştırmalarının desteklenmesinde Avusturya Bilimler Akademisi'nin (ÖAW), özel bir yeri vardır. Gerçekten de R. Heberdy-A. Wilhelm'in araştırmaları (Reisen in Kilikien, Aufgeführt 1891 und 1892 im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Denkschr. ÖAW, Phil.-hist.Kl., 44, 1896) bu kurum tarafından desteklenen ilk önemli çalışmalardan biridir. Bunun gibi G.E. Bean ve T.B. Mitford'un Cilicia Tracheia'daki epigrafi araştırmaları (Journeys in Rough Cilicia 1962-1963, Denkschr. ÖAW, Phil.-hist. Kl., 85 1965 ve Journeys in Rough Cilicia in 1964-1968, Erg. Bde. zu den TAM 3, Denkschr. ÖAW, phil.-hist. Kl. 102, 1970) yine Avusturya Bilimler Akademisinin desteğiyle yapılan önemli çalışmalar arasındadır.

Avusturya Bilimler Akademisinin Tabula Imperii Byzantini (TIB) Komisyonu tarafından yayınlanan elimizdeki bu yeni, çalışma Doğu Dağlık Kilikya ile Ova Kilikya'daki gezilerde elde edilen çoğu yeni arkeolojik ve tarihsel bulgular ve bunlar hakkındaki yorumları ihtiva etmektedir. Eserin tanıtımına geçmeden önce H.Hunger'in "Önsöz"de ifade ettiği bir konuyu (s. 7) burada okuyucuya aktarmakta yarar görüyorum: Türkiye'de son yıllardaki sosyal ve ekonomik gelişmelere paralel olarak artan turizm hareketi, beraberinde çeşitli sorunlar da getirmiştir. Özellikle konuyu kıyı yağmacılığı açısından ele alacak olursak, Kilikya'nın kıyı kesimindeki birçok eski yerleşme ve bunlarla ilgili kalıntıların ya yokolduğunu veya beton duvarlarla çevrildiğini üzülerek görmekteyiz. Buna bölgenin iç kesimlerinde denetimsizlikten ve bilinçsizlikten kaynaklanan kaçak kazılarla yapılan tahribi de eklersek, konunun boyutlarının gerçekten vahim, bölgede yapılacak yüzey araştırmalarının da ne kadar önemli olduğu açıkça ortaya çıkar. İşte elimizdeki bu eserde geçmiş araştırmalarda tespit edilen kalıntıların bugünkü durumu hakkında da fikir sahibi olma olanağını elde etmiş olmamız, çalışmanın övülecek yanıdır. Yazarlar önce özellikle ÖAW tarafından desteklenen